

AHMED ZÜHDÜ PAŞA VE OSMANLI MALİYESİ ÜZERİNE BİR LÂYİHA

Kabul Tarihi: 13.06.2016

Yayın Tarihi: 05.06.2017

Harun ŞAHİN*

Öz

Osmanlı Devleti'nin önemli paşalarından olan Ahmed Zühdü Paşa, Tanzimat devrinde çok önemli görevlerde bulunmuştur. Maliye Nazırlığı döneminde geleneğe uygun olarak görev sahasını ilgilendiren konularda çok sayıda lâyiha ve rapor hazırlamıştır. Padişaha sunduğu lâyihalarda daha çok bütçe, vergi, para, maaş ve kapitülasyonlar konusu üzerinde durmuş, devletin mali problemlerini çözmeye çalışmıştır. Ahmed Zühdü Paşa, çalışmamızın konusunu oluşturan lâyihada, kamu gelirlerini arttıran ve kamu giderlerini azaltan önerilerde bulunmuştur. Devlet bütçesinde önemli paya sahip olan emlak, arazi ve temettu' vergisi, bedel-i askerî, bedel-i öşr, aşar, ağnam, canavar vergisi ve Reji İdaresi konusunda değerlendirmeler yapmıştır. Lâyihada aşar, ağnam ve bedel-i askerî vergilerinin oranlarının yükseltilmesi, vergi tahsil dönemlerinin mükelleflere göre belirlenmesi, ticari muamelelerde tebaa arasında eşitliğin sağlanması, vergi kayıtlarının düzenli tutulması, yabancılara verilen tütün imtiyazının kaldırılması, nezaretlere ait harcamaların kısılması ve vilayetlerde yürütülen mali işlerde nizamânelere uyulması tavsiye edilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Ahmed Zühdü Paşa, Osmanlı, İslahat, Hazine, Maliye, Vergi.

AHMED ZÜHDÜ PAŞA AND A REPORT ON THE OTTOMAN FINANCE

Abstract

One of the leading political figures in the Ottoman Empire, Ahmed Zühdü Paşa occupied a number of important posts during the Tanzimat Period. He composed many reports pertaining to his field of authority. His reports mostly focus on such topics as the state budget, taxation, monetary system, salary and capitulations, and tackle the emergent financial problems in his times. In one of those reports, which constitutes the basic subject of our study, Ahmed Zühdü Paşa proposes remedies for increasing public revenue and cutting down public expenditures. He ponders over real estate tax, land tax, temettu' tax, asar tax, agnam tax, bedel-i askerî, pig tax and the Régie Administration (Tobacco monopoly), contributing to the state budget to significant extent. Furthermore, the report recommends increasing the levels of agnam tax, asar tax and bedel-i askerî; determining the tax period according to tax-payers; ensuring equity among all citizens in commercial processes; keeping tax records in proper order; destroying the tobacco privileges granted to foreigners; decreasing the ministry expenditures; and conforming to the regulations in financial processes executed in the provinces.

Key words: Ahmed Zühdü Paşa, Ottoman Finance, Reform, Report.

Giriş

Osmanlı bürokratları geleneğe uygun olarak görev sahaslarını ilgilendiren konularda çok çeşitli raporlar hazırlamış lâyiha adı altında padişaha sunmuşlardır. Bu devlet adamları arasında Ahmed Zühdü Paşa'nın önemli yeri vardır. Ahmed Zühdü Paşa, Tanzimat devrinde başlayan memuriyeti boyunca başarıları ile tanınmış, takdire şayan hizmetlerde bulunmuş mülki

* Yrd. Doç. Dr., Gaziantep Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, harunsahin1@gmail.com

paşalardandır. Sultan I. Abdülaziz, Sultan V. Murad ve Sultan II. Abdülhamid devirlerinde çok önemli görevlerde bulunmuştur. Memuriyeti icabı memleketin çok çeşitli yerlerinde vazife yapmış, hususan mali meselelerde önemli tecrübeler elde etmiştir. Çekirdekten yetişme bir maliyeci olarak uzun süre Maliye Müsteşarlığı ve Maliye Nazırlığı vazifesini üstlenmiştir. Maârif Nazırlığı da yapmış olmakla birlikte mümeyyiz vasfı maliyeciliklidir. Memuriyeti sırasında devletin mali problemlerine çözüm bulmaya çalışmış, reformların başarıya ulaşabilmesi için mali konularda çeşitli lâyiha ve maruzatlar kaleme almıştır.¹ Aşağıda görüleceği üzere Tanzimat döneminde mali sahada yapılan düzenlemelerde Ahmed Zühdü Paşa önemli rol üstlenmiştir. Bu bakımdan bütçe, vergi, gelir, maaş, kapitülasyon vb. konularda hazırladığı lâyiha ve raporlar Tanzimat dönemi maliye tarihi açısından büyük önem taşımaktadır.

Ahmed Zühdü Paşa'ya ait olduğunu belirlediğimiz lâyiha, “Tezyîd-i Vâridat Tenkîs-i Masârifat Hakkında Lâyihadır” başlığı taşımakta olup, iki kısımdan oluşmaktadır.² 13 madde ile 1 hatimeden oluşan lâyihanın birinci kısmı tezyîd-i vâridat, ikinci kısmı tenkîs-i masârifata dairdir. Lâyiha esasen bütçe gelirlerinin artırılması konusu üzerinde yoğunlaşmaktadır.³ Toylam 13 maddenin 11’inde tezyîd-i vâridat meselesi üzerinde durulmuştur. Yalnız 12. maddede bir kaç cümle ile bütçe giderlerinin azaltılmasına temas edilmiştir. Ayrıca 13. maddede “Muâmelât-ı Mâliye-i Hâzîrânın İslâhı” başlığı altında mali ıslahata dair kısa açıklama yapılmıştır.

Lâyihanın birinci kısmında Devlet-i Aliyye'nin umûmi muvazene gelirlerinden olan emlak vergisi, temettu' vergisi, arazi vergisi, bedel-i askerî, bedel-i öşr, aşar vergisi, ağnam vergisi, canavar vergisi, reji hasılatı, tapu, orman ve maden hâsılât ve bedelâtı ile ilgili açıklamalar yapılmıştır.⁴ Zühdü Paşa, söz konusu vergilerin hâlihazırda nasıl cibayet edildiğini ve tahsilatta yaşanan sıkıntıları açıkladıktan sonra bu vergiler hususunda yapılması gereken düzenlemeler ve ıslahatlar üzerinde durmaktadır. Paşa, vergi ıslahatı hususunda sıraladığı tavsiyelerine uyulduğu takdirde Hazine gelirlerinde ciddi artış sağlanabileceğini belirtmektedir.

Bu çalışmada Ahmed Zühdü Paşa'nın “Tezyîd-i Vâridat Tenkîs-i Masârifat Hakkında” hazırlayıp dönemin padişahına sunduğu lâyiha ile ilgili açıklamalar yaptık. Öncelikle Ahmed Zühdü Paşa'nın biyografisini verdik. Daha sonra Tanzimat Sonrası Mali Sahada Yapılan İslâhat Hareketleri başlığı altında lâyihanın hazırlandığı dönemde mali sahada ortaya çıkan gelişmeleri özetledik. Çalışmanın sonraki kısımlarında ise lâyihanın muhtevasını ve önemini açıklamaya çalıştık.

Ahmed Zühdü Paşa'nın Biyografisi

Sultan II. Abdülhamid devri Maliye Nazırlarından Ahmed Zühdü Paşa, aslen İstanbullu olup, Süvari Zabıtlığından emekli Binbaşı Hacı Mehmed Rıfat Bey'in oğludur. 1833 yılının Eylül ayında İstanbul'da dünyaya geldi. İlk tahsiline Mekteb-i Maârif-i Adliyye'de başladı. Daha sonra Bayazıt Camii hocalarından Büyük Kıbrıslı Hoca Mehmed Efendi ve Müderris Ayaşlı Mustafa Tevfik Efendi'den medrese diploması aldı. Hususi hocalardan maliye, riyaziye, usûl-ı defteri, matematik, Farsça ve Fransızca dersleri aldı. İlk memuriyete 1846 yılında Maliye Kâtipliğinde başladı. 1847

¹ BOA, Y.EE, 45/41-1, Maliye ıslâhatına dair Ahmed Zühdü Paşa'nın lâyihası; BOA, Y.PRK.ML, 7/9-1, Mali müzayaka sebebiyle yapılacak ıslâhat konusunda Ahmed Zühdü Paşa'nın Maliye Nazırlığı zamanında yazılmış bir lâyiha; BOA, Y.EE, 11/13, Duyûn-ı Umûmiye'ye dair Maârif Nazırı Zühdü Paşa'nın lâyihası; BOA, Y.PRK.BŞK, 12/14-1, Zühdü Paşa'nın maliyenin ıslahı hakkında aldığı tedbirler.

² BOA, Y.EE, 45/41-1.

³ Ahmed Zühdü Paşa bütçeyi “devletin mâye-i hayatı” olarak görmektedir. BOA, Y.PRK.BŞK, 12/14-1

⁴ Emlak, arazi ve temettu' vergileri, bedel-i askerî, bedel-i öşr, aşar, ağnam ve canavar vergileri tekâlif-i emîriye ya da tekâlif-i miriye olarak tabir ettiğimiz bilavâsita yani doğrudan devlet nam ve hesabına tahsil edilen vergilerdir. Vergilerle ilgili olarak devletin reayadan talebini ifade etmek için arşiv vesikalarında umûmiyetle tekâlif-i emîriye tabiri kullanılmıştır. Ahmet Tabakoğlu, “Tekâlif”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 40, Ankara: 1997, s. 336; Osmanlı liva ve kaza gelirleri içerisinde en önemli gelir kalemleri arasında aşar, ağnam ve deve, bedel-i askerî, emlak ve temettu' gelirleri gösterilmiştir. Aynı şekilde Devlet-i Aliyye'nin R.1285/M. 1869 Senesi Muvâzene Defteri'ne baktığımızda merkezi bütçe gelir kalemleri içerisinde aynı vergi türlerini görmektediriz. Erdoğan Öner, *Osmanlı Bütçeleri (1864, 1869, 1877, 1880, 1897 Osmanlı Muvâzene Defterleri)*, Maliye Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı, Ankara: 2007, s. 31-35.

yılıının Nisan ayında Esham Muhasebesi'ne verilen Ahmed Zühdü Paşa, aynı yıl Esham-ı Cedit Muhasebesi'ne terfi ettirildi. 1847 yılının Aralık ayında teşkil edilen Tediye Sandığı İdaresi'nde memuriyete devam etti. 1863 yılının Aralık ayında Varidat Muhasebesinde kurulan Bank Muhasebesinde Mümeyyiz Refikliğine atandı. 1867 yılının Ekim ayında Bank Muhasebesi Kalemî Şefliğine, 1869 yılının Mart ayında rütbe-i ûlâ sınıf-ı saniyesi ve 6.700 kuruş maaşla Bank-ı Osmanî Muhasebecisi oldu. 1871 yılının Aralık ayında görülen lüzum üzerine varidat ve banka muhasebeleri birleştirilerek Varidat-ı Umumiye Muhasebeciliği teşkil edildi ve bu göreve 10.000 kuruş maaşla atandı. 1872 yılının Temmuz ayında Divan-ı Muhasebat Reisliğinin inzimamı ile 20.000 kuruş maaşla Maliye Müsteşarlığı'na tayin edildi. Umumi Tensikat denilen Tensikât-ı Adliye Kararnâmesi'nin yürürlüğe girmesinden itibaren maaşı 10.000 kuruşa düşürüldü, bir müddet sonra da müsteşarlık görevi lağv edildiğinden açıkta kaldı. Ancak memuriyetten ayrılığı uzun sürmedi, 1872 yılında Saruhan Mutasarrıflığına gönderildi.⁵

Ahmed Zühdü Paşa, 20.000 kuruş maaşla Rûsumat Emanetindeki vazifeye tayin edilinceye kadar Beyrut Mutasarrıflığı, Divan-ı Muhasebat Reisliği, Maliye Müsteşarlığı, Orman ve Maâdin Müdür-ı Umûmisi, Esham-ı Umûmiye Eminliği görevlerini üstlendi. 1879 yılında kısa bir dönem Maliye Nazırlığı yaptıktan sonra, aynı yıl ikinci kez 27.000 kuruş maaşla Maliye Nazırlığına getirildi. 1886 yılının Aralık ayında 30.000 kuruş maaşla Nâfia Nazırlığına atandı. Nâfia Nezareti'nin Ticaret Nezareti'ne bağlanması sebebiyle bu görevi uzun sürmedi. 1888 yılında kendisine Vezirlik rütbesi tevcih edilerek 17.000 kuruş ile Hüdavendigâr Valiliği'ne tayin edildi. Aynı yıl üçüncü kez Maliye Nazırı olan Ahmed Zühdü Paşa, 1893 yılında Maârif-i Umumiye Nazırlığına nasbedildi. Bir müddet Dahiliye Nazırı Vekilliği yaptıktan sonra 1901 yılında asaleten Maârif-i Umumiye Nazırlığına getirildi.⁶ Zühdü Paşa, maliye müsteşarlığı görevi sırasında mali müzakereler ve istikraz akdi için Paris ve Londra'ya gönderildi, verilen bu görevleri başarı ile tamamladı. Ayrıca Tahrir-i Nüfus ve Emlak Nizamnâmesinin tanzim ve ıslahı için teşkil edilen komisyon ile Tensik-i Kuyudat-ı Hesâbiye ve Tetkik-i Muhasebat-ı Atîka Komisyonu Reisliği de yaptı. Ahmet Zühdü Paşa, Maârif Nazırlığı görevini ifa ederken 1902 yılında vefat etti.⁷

Ahmed Zühdü Paşa memuriyet hayatında padişah tarafından çok çeşitli madalya ve nişanlarla taltif edilmiştir. Ahmed Zühdü Paşa'ya 1871 yılının Aralık ayında rütbe-i evveli sınıfı evveli, 1876 yılının Mart ayında rütbe-i bala ve 1888 yılının Mart ayında Rütbe-i Samiye-i Vezaret tevcih edilmiştir. 1880 yılı Eylül ayında birinci rütbeden Mecidi nişan-ı alisi, 1888 yılı Ocak ayında Osmanlı nişan-ı zîşânının bir kıt'a murassaâsı, aynı yılın Aralık ayında imtiyaz nişanının gümüş ve altın madalyaları, 1893 yılının Aralık ayında ise altın liyakat madalyası ihсан edilmiştir. Bunlara ilave olarak tesisat-ı askerîye madalyaları, 1901 yılı Nisan ayında murassah Mecidi madalyası, daha sonra da Hicaz altın madalyası verilmiştir. Memuriyeti icabı memleketin çok çeşitli yerlerinde vazife yapmış olan Ahmed Zühdü Paşa, hususan mali meselelerde önemli tecrübeler elde etmiştir. Çekirdekten yetişme bir maliyeci olarak uzun süre maliye müsteşarlığı ve dört defa da Maliye Nazırlığı vazifesini üstlenmiştir. Memuriyeti sırasında devletin mali meselelerine çözüm bulmaya çalışmış, bütçe, vergi, gümrük vb. mali konularda çeşitli lâyiha ve maruzatlar kaleme almıştır.

⁵ Ahmet Nuri Sinaplı, *Maliye ve Maârif Nazırı Ahmet Zühdü Paşa*, Lebib Yalkın Yayınları ve Basım İşleri A.Ş., İstanbul: ty, s. 2-3; Ahmed Esad Ben'im, "Eski Rûsumat Eminlerinden Ahmed Zühdü Paşa", *Gümrük Rehberi*, No: 535, İstanbul: 1947, s. 5278-5280; Ayrıca bkz. Anonim, "Merhum Ahmed Zühdü Paşanın Tercüme-i Hali", *Ma'lûmât*, İstanbul: 22 Mayıs 1902, s. 237-238; BOA, *Mülga Dahiliye Nezâreti Sicill-i Umûmi Defteri*, Nr: 18, s. 1-2; M. Zeki Pakalın, *Maliye Teşkilâtı Tarihi (1442-1930)*, Cilt: III, Ankara: 1978, s. 435-446; Mehmet Reşit, "Ahmed Zühdü Paşa'nın Medeni Cesareti", *Hürriyet Gazetesi*, İstanbul: 20.12.1953; Mehmed Râif, *Mir'ât-ı İstanbul*, Cilt I, İstanbul: 1314, s. 23-28.

⁶ Zühdü Paşa'nın Maârif-i Umûmiye Nazırlığı döneminde yaptığı bir kısım icraatlar için bkz. Osman Ergin, *Türkiye Meârif Tarihi*, Cild: 3-4, Eser Matbaası, İstanbul: 1977, s. 1084,1215; Atilla Çetin, "Meârif Nazırı Ahmet Zühdü Paşa'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Yabancı Okullar Hakkında Raporu", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, S.10-11, 1982, s. 189-219; Yahya Akyüz, "Abdülhamit Devrinde Protestan Okulları ile İlgili Orijinal İki Belge", *AÜ Eğitim Fakültesi Dergisi*, III/1-4, Ankara: 1971, s. 121-130; Yavuz Selim Karakışla, "Arşivden Bir Belge- Çocuklara Rehber Dergisine İmtiyaz Verilmesi (1896)", *Toplumsal Tarih Dergisi*, Sayı: 76, 2000, s. 24-27; Esmâ İğüs, "II. Abdülhamid Dönemi Eğitim Sistemi, Eğitim Yapıları ve Askerî Rüşdiyeler", *Fen Bilimleri Enstitüsü Mimarlık Tarihi ve Kuramı Doktora Programı*, İstanbul: 2008, s. 323.

⁷ Sinaplı, age, s. 4.

Ayrıca devrin mekteplerinde ders kitabı olarak okutulan “El-Mecmûatü’z-Zühdiyye fi’l-ahkâmi’d-dîniyye” adlı bir fıkıh kitabı da telif etmiştir.⁸

Tanzîmattan Sonra Mali Sahada Yapılan İslahat Hareketleri

Tarihi hadiselerin bilimsel açıklamasının yapılabilmesi için inceleme konusu olan döneme ait mali kurumların ve vergi sistemlerinin derinden incelenmesi gerekmektedir.⁹ Osmanlı mali kurumlarının oluşması, gelişmesi ve geçirdiği değişiklikler yalnız iktisat tarihini değil aynı zamanda devlet teşkilatı ve bu teşkilatın tabi bulunduğu hukuk nizamını da doğrudan ilgilendirmektedir. Bu nedenle Osmanlı vergi sistemi ve bu sistemde zamanla meydana gelen değişimlerin ortaya konması mali tarihin daha iyi anlaşılabilmesi bakımından büyük önem arz etmektedir.¹⁰

Osmanlı tarihinin bütün dönemlerinde vergi konusu devlet ve toplum için çok önemli olmuştur. Osmanlı vergi sisteminin çok boyutlu olması sebebiyle bütün devlet kurumları vergi tahsili ile doğrudan ilgilenmek durumunda kalmıştır. Ekonomide para ve benzeri varlıkların henüz yeterince mübadele aracı olarak kullanılmadığı zamanlarda memurlara merkezden nakit maaş ödenememiş, memurlar için reyanın üzerindeki vergiler maaş olarak tahsis edilmiştir.¹¹

“Klasik” Osmanlı mali sisteminde devlet gelirlerinin önemli bir kısmı tarımsal üretim üzerinden tahsil edilen vergilerden sağlanmaktaydı. Şehirlerde ise “ihtisab” namı altında çeşitli vergiler alınmaktaydı. Önemli bir gelir kaynağı da gayrimüslim tebaadan tahsil edilen cizye idi. Devletçe cibâyet edilen vergilerin büyük bölümü mülk veya dirlik şeklinde hizmet mukabili kişi veya vakıflara tahsis edilmişti. Gelirlerden Hazine için ayrılan kısımların tahsilini kolaylaştırmak amacıyla mukâtaa denilen devlet işletmeleri oluşturulmuştu.

17. yüzyıla kadar Hazine’nin sahip olduğu gelirler sınırlıydı. Harcamaların da sınırlı olması sebebiyle bu durum büyük sıkıntılara yol açmıyordu. Ancak 17. yüzyıldan itibaren Hazine’nin mali kaynak ihtiyacı sürekli arttığından, mevcut sınırlı gelir kaynakları giderleri karşılayamaz duruma geldi. Tabi bu kaynak ihtiyacı daha çok askeri sahadaki savunma ihtiyacından ileri gelmekteydi. Bütçe açığını giderebilmek için devlet gelirlerini arttırmaya dönük sıkı vergi vergi politikaları izlenmeye başlandı. Mesela malikâne ve esham gibi kısa zamanda büyük gelir sağlayıcı tedbirler ve usuller devreye sokuldu. Lakin bu tarz siyaset kısa vadede kısmen başarılı olurken, uzun vadede tarım, sanayi ve ticareti olumsuz yönde etkilemişti.¹²

18. yüzyıla gelindiğinde geleneksel ıslahat anlayışı terkedilmeye, Batı’yı model alan düşünceler benimsenmeye başlandı.¹³ “Klasik” Osmanlı müesseseleri yeni ıslahat anlayışı çerçevesinde yeniden düzenlenmeye çalışıldı. Mali reformları hayata geçirebilmek için çeşitli meclis ve komisyonlar kuruldu. Mali sahada yapılacak ıslahatların neler olması gerektiği bu komisyonlarda görüşüldü ve planlandı. Meclis-i Muhâsebe-i Mâliyye, İslahat-ı Mâliyye Komisyonu, Meclis-i Âla-i Hazâin ve Divan-ı Muhâsebat oluşturan önemli mali komisyonlardır.¹⁴

19. yüzyıla kadar iktisadi, mali, askeri ve siyasi alanlarda yapılan ıslahatların istenen neticeyi vermemesi sonucu bu sahalarda köklü ve uzun dönemli reformların yapılmasına ihtiyaç duyuldu. 19. yüzyılın başlarında devlet kurumlarının yeniden düzenlenmesini hedefleyen Osmanlı

⁸ Aynı eser, s. 26-29.

⁹ Ömer Lütfi Barkan, *Osmanlı Devleti’nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi, Tetkikler-Makaleler*, Cilt:1, İstanbul Üniversitesi Rektörlük Yayını No: 4214, İktisat Fakültesi Yayını No:565, Türk İktisat ve İçtimaiyat Tarihi Araştırmaları Merkezi Yayını No:3, Yayına Haz: Hüseyin Özdeğer, İstanbul: 2000, s. 607.

¹⁰ Mustafa Akdağ, “Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye’nin İktisadi Vaziyeti”, *Belleken*, Cilt: XIII, No: 51, Ankara: 1949, s. 537.

¹¹ Akdağ, agm, s. 538.

¹² Tevfik Güran, *Osmanlı Mali İstatistikler Bütçeler 1841–1918*, DİE Yayını, Tarihi İstatistikler Dizisi, C.7, Ankara: 2003, s. 3.

¹³ Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul: 2000, s. 92.

¹⁴ Abdülatif Şener, *Sona Doğru Osmanlı*, Birleşik Kitabevi, Ankara: 2007, s. 113.

yöneticileri, mali kurumların da ıslah edilmesi gereğine inanmışlardı.¹⁵ Bu sebeple Osmanlı mali teşkilatı ve vergi düzeni Tanzîmat devrinde reformların yoğunlaştığı önemli sahalardan biri oldu. Tanzîmat idarecileri tarafından başlatılan mali ıslahatlar II. Abdülhamid ve İttihat-Terakki döneminde de devam ettirildi. Tanzîmat sonrası mali reform çabaları Osmanlı kamu maliyesini büyük ölçüde Batı'ya uygun yeni bir yapıya dönüştürdü.

Tanzîmat döneminde vergi, bütçe, muhasebe, Hazine işlemleri gibi mali konularda yapılan ıslahatları 1860'a kadar ve 1860 sonrası olmak üzere iki döneme ayırabiliriz. Tanzîmatın ilk yıllarında mali ıslahatlar çerçevesinde gelir ve servet tahrirleri yapıldı. Nüfus, arazi ve emlak sayımları merkez maliye teşkilatının taşradaki uzantısı olan Muhassıllıklar vasıtasıyla yapılmaya çalışıldı. Ancak uygulamada istenen başarı elde edilemedi. Bunun üzerine 1844 yılında memalik-i mahrusanın büyük bölümünü kapsayan temettüat sayımları yapıldı. Bu tahrirler neticesinde imparatorlukta verginin adil toplanmadığı kanaatine varıldı. Vergi adaletini sağlayacak tedbirler alınmaya çalışıldı. Ancak özellikle Rumeli bölgesinin hassas konumundan dolayı alınan tedbirler istenen olumlu neticeyi veremedi.¹⁶

1858 yılında ikinci geniş çaplı tahrir yapıldı. Bunun için öncelikle tahrir heyetleri oluşturuldu. Kadastro çalışmalarına Yanya ve Hüdâvendigar vilayetlerinden başlandı. Tüm yerleşim yerlerindeki arazi, arsa ve binaların ölçümü yapılarak bunların gelirleri ve kıymetleri tespit edildi. Ayrıca nüfus tahriri de yapılmak suretiyle mükelleflerin meslek ve gelirleri tespit edildi. Daha sonra mükelleflere vergi mükellefi olduklarını gösteren kimlikler verildi. Yanya ve Hüdâvendigar vilayetlerindeki emlak ve temettu' vergileri için yapılan tahrirler başarılı oldu. Benzer uygulamalar 1860 yılında tüm vilayetleri kapsayacak şekilde tatbik edildi.¹⁷

1840 yılından sonra tüm vergilerin emaneten memurlar vasıtasıyla toplanması kararlaştırılmıştı. Emaneten tahsili gerçekleştirebilmek için mültezim, vali, âyan ve voyvodaların vergi tahsil yetkileri ellerinden alındı. Taşrada vergi idareleri kurulmaya başlandı. Maliye Nezâreti'nce Tanzîmatın tatbik edildiği bölgelerde valilerce bağımsız Muhassıllık Meclisleri kuruldu ve yeni muhassıl memurlar tayin edildi. Muhassıllık Meclisleri ve muhassıllar verginin tespit, tevzi ve tahsili ile verginin Mal Sandıklarına yatırılarak giderlerden sonra kalan miktarını Hazine'ye göndermekle görevlendirildi. Ancak Osmanlı maliye teşkilatı taşrada güçlü vergi idarelerine sahip bulunmadığından ve yerel güçler yeni sistemi benimsemediklerinden, yapılan çalışmalardan beklenen netice elde edilemedi. Bu sebeple yeniden iltizam usûlüne dönüldü. Hususan aşar ve ağnam gibi önemli vergilerin tahsilatında iltizam usûlü uzun yıllar tatbik edilmeye devam edildi.¹⁸

Muhassıllık Meclislerinin taşrada etkili olamaması üzerine mali idarede sorumluluk yeniden valilere bırakıldı. Maliye Nezâreti'ni temsilen valiye tabi defterdar ve mal müdürü görevlendirildi. Merkezi idarenin taşrayı denetim altına alabilmesi için eyaletler, aşar, ağnam, bedel-i askeri ve diğer vergilerin toplandığı ve zaptiye, maârif, nâfia dairelerine ait harcamaların yapıldığı birimler haline getirildi. 1860 yılında defterdarlıklar ve mal müdürlükleri kaldırılarak mali işler mülki amirlere bağlı muhasebeci ve mal kâtiplerine devredildi. Ancak 1864 ve 1871 tarihli düzenlemelerle yeniden taşrada defterdarlık sistemine dönüldü. 1861 yılında yayınlanan Umur-ı Mâliyyeye Dair Nizamnâme-i Mahsus ile köylerden vilayetlere kadar bütün birimlerde vergilerin tahsili, harcamaların yapılması ve hesapların tutulması hususunda yapılacak muameleler ayrıntılı olarak düzenlendi.

Tanzîmatın ilanını müteakip ilk 20 yıl içerisinde ciddi mali reformlar yapılmaya çalışıldı, ancak beklenen netice alınamadı. Daha köklü mali düzenlemeler ancak 1860 yılı sonrasında yapılabilirdi. Çünkü Kırım Savaşı'nı müteakip ilan edilen İslahat Fermanı ile Avrupalı devletlere

¹⁵ Şinasi Altundağ, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Vergi Sistemi Hakkında Kısa Bir Araştırma", *AÜDTCFD*, c.V, Sa.2, Mart-Nisan 1947, s. 190.

¹⁶ Güran, age, s. 3-4.

¹⁷ Şener, age, s. 113.

¹⁸ Erdoğan Öner, *Osmanlı İmparatorluğu ve Cumhuriyet Döneminde Mali İdare*, TC Maliye Bakanlığı APKKB Yayını No:2005/369, 2. Baskı, Ankara: 2005, s. 354.

verilen taahhütler ve 1854 yılı sonrasında hızla artan dış borçlar nedeniyle mali disiplin iyice bozulmuştu. Bunun üzerine 1859 yılında kamu maliyesinin içinde bulunduğu buhranın sebepleri ve çözümlerini araştırmak ve “ahval-i maliye-i devletin ıslahı ve tanzimi zımında” Maliye Nezâreti’ne bağlı Islahat-ı Maliye Komisyonu oluşturuldu. Ancak bu komisyon Ahmed Zühdü Paşa’nın ifadesiyle uzun zaman önce teşkil edilmesine rağmen hükümetce mali meselelerle ilgili fiiliyatta ciddi tedbirler alınmadı. Ayrıca bütçe konusu çok önemli olmakla birlikte bütün olarak ele alınmadı. Bu sebeple zaman geçtikçe de mali iğtişaş (karışıklık) daha da arttı.¹⁹ Daha sonra Ahmed Zühdü Paşa’nın çabalarıyla Maliye Teftiş Heyeti’nin oluşturulması için hazırlanan nizamnâme layihası sadrazama arz edildi. Ahmed Zühdü Paşa bu lâyhada İstanbul ve taşra vilayetlerde maliye memurlarının yeterince denetlenmediği, memurların kayıtları düzenli tutmadığı, bütçe gerçekleşen hesaplarının yapılamadığını ifade etmiştir. Paşa, bu problemlerin üstesinden gelebilmek için mali denetleme ve teftişi yapacak yeni bir mekanizmanın gerekliliğini belirtmiştir. Bu gelişmeler üzerine Maliye Teftiş Heyeti oluşturuldu ve bu heyet mali memurlarının hesaplarını incelemekle görevlendirildi.²⁰

Tanzîmat yöneticileri hususan vergi meselesine önem vererek yeni düzenlemelere giriştiler. Vergilerin tarh ve tahsili ile ilgili ıslahatlar Tanzîmatın ana hedefleri arasına konulmuştu. Öncelikle tekâlif-i şer’iyye namı altında çiftçilerden tahsil edilmekte olan vergi ve resimlerin bir kısmı kaldırıldı. Tekâlif-i örfiyye olarak tahsil edilen çeşitli vergiler kaldırılarak yerine tebaanın ödeme gücüne daha uygun “ancemaatin vergi” yada “virgü” denilen tek örfi vergi ihdas edildi.²¹ Vergiler basitleştirilmek suretiyle tahsildar memurların keyfi vergi talep etmesi önlenmeye çalışıldı.²² Müsbet sonuçlarına rağmen “ancemaatin vergi” uygulaması kırsalda ciddi şikâyetlere sebep oldu. Adalete uygun olmadığı düşüncesiyle “ancemaatin vergi” kaldırılarak yerine 1863 yılından itibaren tahrire dayalı emlak, arazi ve temettü’ vergileri kondu.²³

1861 yılında yabancı devletlerle görüşülmek suretiyle gümrük ve tekel gelirleri yeni bir düzene sokulmaya çalışıldı. 1861 Ticaret Antlaşması ile gümrük resimleri yeniden tespit edildi. Yabancı devletlerin muvafakati ile iki önemli gelir kaynağı olan tütün ve tuz üretimi inhisar altına alındı. Tuz ve tütün tekelleri ile gümrük vergilerinin tahsili görevi Rusûmat Emaneti’ne verildi. Aynı yıl yurt içinde toplanan vergilerde de düzenlemelere gidildi. Islahat Fermanı’nda bütün tebaa arasında müsavatın sağlanacağı belirtilmiş olduğundan, askerlik yapmayan gayrimüslim erkeklerden alınan cizye vergisi bedel-i askerî adı ile yeni bir vergiye dönüştürüldü. Bunlara ilaveten tezyîd-i vâridat için damga resmi, çeşitli harçlar ve yol vergisi gibi yeni vergiler ihdas edildi. Batı’ya uygun modern vergiler ilk kez bu dönemde tahsil edilmeye başlanarak günümüz vergi sisteminin ana hatları oluşmaya başlamış oldu.

Vergi yargısı ile ilgili yeni düzenlemeler ise 1868’de Şûrâ-yı Devlet’in kurulmasından sonra başladı. Vergi konusundaki uyuşmazlık ve anlaşmazlıkların vilayetlerde İdare Meclislerince çözüme kavuşturulması kararı alındı. Mükelleflerin İdare Meclislerinin aldığı kararlara itiraz edebilecekleri temyiz mercileri komisyonları teşkil edildi. Temyiz komisyonları, daha sonraki dönemlerde kurulacak olan Gayrı muvazzaf ve Muvazzaf Vergi İtiraz Komisyonları için ilk aşamayı oluşturdu.²⁴

Tezyîd-i Vâridat ve Tenkîs-i Masârifat Hakkındaki Lâyiha’nın Muhtevası

Ahmed Zühdü Paşa’nın hazırladığı lâyhada vergi gelirlerinin arttırılması konusundaki görüşlerini aşağıdaki gibi özetlemek mümkündür:²⁵

¹⁹ BOA, Y.PRK.BŞK, 12/14-1.

²⁰ Ahmet Tabakoğlu ve Okan Çağlar Taşdirek, “Osmanlı’da Mâlî Denetimin Kurumsal Gelişimi-Maliye Teftiş Heyetinin Kuruluşu”, *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, Cilt:13 Sayı:2 (Mayıs 2015), s. 103.

²¹ Abdurrahman Vefik Sayın, *Tekâlif Kavaidi*, T.C. MBAPKKB Yayını No:1999/352, Ankara: 1999, s. 359.

²² Tevfik Güran, *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı Üzerine Araştırmalar*, Eren Yayıncılık, İstanbul: 1998, s. 81.

²³ Şener, age, s. 113.

²⁴ Öner, *Osmanlı İmparatorluğu ve Cumhuriyet Döneminde Mali İdare*, s. 356-357.

²⁵ BOA, Y.EE, 45/41-1.

Zühdü Paşa'ya göre emlak, arazi ve temettu' vergileri Devlet-i Aliyye'nin mukarrer (yerleşmiş) vergilerindedir. Emlak vergisi, mesken ve akar olarak iki kısımdan oluşmaktadır.²⁶ Hâlihazırda akardan % 0,10, mesken değeri 20.000 kuruşa kadar olan emlakten % 0,4 ve bundan daha fazla değeri olanlardan da % 0,8 oranında emlak vergisi tahsil edilmektedir. Mesken vergisinin hâlihazırda olduğu gibi değeri 20.000 kuruşa kadar olan meskenler için tahsil edilen % 0,4 oranı ile değeri 50.000 kuruşa kadar olanlardan % 0,8 oranının aynı kalması uygundur. Ayrıca yapılacak yeni düzenleme ile değeri 51.000 kuruştan fazla olanlardan % 0,10 vergi tahsilatı yapılması vatandaşları olumsuz etkilemeyeceği gibi Hazine gelirlerinde ciddi artış sağlayacaktır.

Temettu' vergisi hâlihazırda umum tebaa-i Devlet-i Aliyye'den tahsil edilmektedir.²⁷ Halbuki ecnebi devletler tebaası bu vergiden müstesna tutulduklarından ticari muamelelerinde Devlet-i Aliyye tebaasına daima rüçhâniyetde olmuşlardır. Temettu' vergisinin kadimden beri Der-Aliyye'ce cibâyeti şöyle olmuştur: Temettu' vergisi, bir dükkan veya mağazada mukim olmayıp seyyar satıcılık yapan tüccarlar, hamallar, kayıkçılar ve amelelik şeklinde çalışan esnaflardan tahsil edilmiş olup, dükkan, mağaza veya buna benzer mahallerde mukim bulunan esnaftan alınmamıştır. Ecnebi tebaa ile Devlet-i Aliyye tebaasının ticari muamelelerinde müsavâtı sağlayabilmek için akar vergisinin % 1,2'ye çıkarılması ile hem temettu' vergisinin tahsilinde kolaylık sağlanmış olacak hem de gelir kaynakları daha sağlıklı bir hale dönüştürülmüş olacaktır. Ayrıca ecnebi tebaadan da Devlet-i Aliyye tebaası gibi dolaylı bir surette temettu' vergisi tahsil edilmiş olacaktır. Yapılacak düzenleme, fakir halka yeni vergi yükü oluşturmayacağı gibi Hazine gelirinde önemli artış sağlayacaktır.

Arazi vergisinin hâlihazırda olduğu şekliyle ibkası uygundur. Arazi Kanunnâmesi'ne göre arazi vergisinin tahsilinde dönüm ve zirâi muayyen yerlerin sınırları esas alınmıştır.²⁸ Arazi hudutları dikkate alındığında zirâi veya dönümü fazla görünen arazinin fazla kısımları için de ayrıca vergi tarh edilmesi gerekmektedir. Arazi vergisinin istenilen derecede tahsil edilememesinin sebeplerinden biri; bir kısım arazilerin ilk tahrir muamelesinde arazi vergilerinin tahrir

²⁶ Temettu' kâr etmek, fayda görmek anlamına gelmektedir. Bu vergi herkesin kazancına uygun olarak devlete ödediği bir vergi türüydü. Temettu' vergisi, "tüccar ve esnafın senevi temettu'ları miktarı tahmin ve takdir edilerek binde veya yüzde hesabıyla vaz' olunan vergidir." Sayın, age, s. 441; "Ancemaatin vergi" adı ile şahsi ve tevzii vergi yerine 1860'lardan itibaren aynı ve nisbi olarak biri emlak, diğeri temettu' olmak üzere iki vergi ihdas edildi. Emlak vergisi arazi ve binalardan, temettu vergisi ise sanat, ticaret ve emek vergisi olarak tahsil edildi. II. Meşrutiyet'e kadar arazi ve binalar tek bir emlak vergisi içinde vergilendirildi. Öner, Osmanlı İmparatorluğu ve Cumhuriyet Döneminde Mali İdare, s. 356-357. Emlak vergisi haricinde emlak ve eşya-yı emiriye hasılatı adı altında Osmanlı bütçelerinde bir araya getirilmiş gelirler de bulunmaktaydı. Devlete ait menkul ve gayrimenkullerden gelir elde edilmekteydi. Bu mülklerden bazen kira ve satış yolu ile gelir elde edilirken bazende memurlarca idare edilmekteydi. Devlet mülkleri iki kısma ayrılmıştı. Birinci kısım mülklerin herhangi bir geliri bulunmuyordu. Devlet daireleri binalar, askerî kışlalar, hükümet konakları, okullar, medreseler, talim alanları, savaş gemileri vb. mülklerden devlet gelir elde etmiyordu. İkinci kısım mülkler kamu hizmetlerine tahsis edilmeyen han, hamam, dükkan, konak, çiftlik, tarım yapılabilen ve yapılamayan topraklar ile artık kullanılamayacak duruma gelmiş top, silah ve gemi gibi şeylerdi. Söz konusu menkul ve gayrimenkuller arasında en önemlileri fetih dönemlerinde fethedilerek devlet adına temlik edilen binalar ile müsadere uygulamasının yapıldığı devirlerde devletçe müsadere edilen gayrimenkullerdi. Anonim, *İhsaiyat-ı Mâliyye (Maliye İstatistikleri) 1885-1909*, Maliye Bakanlığı APKKB Yayını No: 20007357, Ankara: 2000, s. 283.

²⁷ 1880 tarihli Emlak ve Aşar ve Ağnam Karamâmesi'ne göre temettu' vergisi, ticaret ve sanatta uğraşan her şahıstan yıllık kazançlarının belirli bir oranı üzerinden alınan vergidir. Arazi ve arsalarla sahipleri tarafından oturma amaçlı kullanılan ve kıymeti 20.000 kuruşu geçmeyen binalardan % 0,4 ve kira geliri getiren tüm binalar ile değeri 20.000 kuruşu aşan binalardan da % 0,8 oranında vergi alınması kararlaştırılmıştı. Önceleri yalnızca ticaret ve san'atla uğraşan kesimden alınan bu vergi daha sonraları kapsamı genişletilerek memurlardan da alınmaya başlandı. Pakalın, "Temettu' Vergisi", Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, III, s. 454. 1880'de yapılan düzenlemeyle temettu' vergisi İttihat ve Terakki döneminin başlarında gelirin türüne göre yalnız % 3 oranını geçmemek şartıyla muayyen bir tarifeye tahsil edildi. Güran, Osmanlı Mali İstatistikler Bütçeler 1841-1918, s. 4.

²⁸ Arazi Kanunnâmesi'nin 47. maddesine göre; "Şu kadar dönüm veya zira' diye ferağ olunan arazide dönüm ve zira' i'tibar olunub amma ta'yin ve irae-i hudud olunarak ferağ olunan arazide gerek dönüm ve zira' zikrolunsun ve gerek zikrolunmasın dönüm ve zira' i'tibar olunmayarak yalnız hududa i'tibar olunur. Mesela bir kimse yirmi beş dönüm gelir diye arazisini irae ve tahdid ederek ahara fariğ olduktan sonra arazi-i mezkûrenin otuz iki dönüm olduğu zâhir olmasıyla yedi dönümünü tefrik ile geriye alırım yahud ziyâde akça isterim diye mefruğunlehe müdâhale edemeyeceği misillü ferağından sonra vefat eylese evlâdı yahud babası ya anası dahi müdâhaleye muktedir olamaz. Ve keza arâzi-i mezkûre on sekiz dönüm çiksa mefruğunleh dahi ol arâzi bedelinden yedi dönüme isabet eden mikdarı istirdat edemez." Kanunnâme-i Arâzi, *Tak-Vek*, 9.10.1274 tarih, No: 562, m. 47.

memurlarınca kasden yüksek belirlenmesidir. Arazi vergileri bu şekilde yüksek belirlenen ahali de ilk tahrirden şimdiye kadar geçen zaman içinde vergilerini tam olarak ödeyememiştir. Bu sebeple vergi borçları “bakaya” namı ile yıldan yıla devretmiştir.

Vergi tahsilatı istenen düzeyde ve düzenli yapılamamaktadır. Bugün büyük şehirlerde her senenin Mart ayının girmesi ile Hazine'nin kaynak ihtiyacı şiddetlenmektedir. Bu ihtiyacın giderilebilmesi için de (mükellef oldukları vergiden mahsûb edilmek üzere) büyük sermaye sahiplerine müracaat edilerek iç borçlanmaya gidilmektedir. Ancak devlete bu şekilde kaynak transfer eden sermaye sahipleri de devletten beklenti içine girmektedirler. Vergi tahsilatı hususunda liva ve kaza merkezlerinde de benzer uygulamalar görülmektedir.

Anadolu'daki bir kısım sancaklarda vergi tahsilatında görüldüğü üzere; bir kısım mahallerde hububat üzerinden alınan vergiler harman mevsiminden önce cibâyet edilirken, diğer bir kısım yerlerde tahsilat harman mevsiminde yapılmaktadır. Harmandan önce vergilerini ödemek zorunda olan çiftçiler mahsulü rayiç fiyattan satamadıklarından vergilerini ödeyememekte, bu sebeple murabahacılara borçlanmak mecburiyetinde kalmaktadırlar. Bu haksız uygulamanın ortadan kaldırılması için vergi nizamnamesinde düzenlemeye gidilerek, verginin tahsil zamanı senenin belirli günlerine muayyen kılınmalıdır.

Tahsilat hususunda yaşanan bir diğer sıkıntı akarlardan alınan resimlerle ilgilidir. Akarlar ekser mahalde yıl başında icar olduğundan akar vergisinin yarısı yıl başında, bu verginin diğer yarısı da aynı yılın Haziran ayı sonunda tahsili uygundur. Mesken vergileri büyük şehir ile liva ve kaza merkezlerinde her yılın Mayıs ayı nihayetinde, diğer yarısı Eylül ayı sonunda tahsil edilmelidir. Arazi vergisi de harman zamanından Teşrînievvel bitimine kadar olan dönemde tamamen tahsil edilmiş olmalıdır.

Vâridat-ı emîriyeden olan diğer bir vergi bedel-i askerîdir.²⁹ Bu vergi gayrimüslim tebaadan asker mukabili ancemaatin tevzi' olunarak tahsil edilmekte, ancak verginin tahsilinde büyük problemlerle karşılaşmaktadır. Bununla birlikte mevcut tahsil usûlünün devam ettirilmesinden başka yol bulunmamaktadır. Mevcut yeni tahsil usûlüne göre cemaat ruhani reisleri vergi tevzi' defterlerini behemehal her yıl Mart ayının girmesinden en az bir ay önce mahalli idareye vermekle mükelleftirler. Bedel-i askerînin cibâyetinde verginin tahsilat miktarını gösteren resmi tezkere koçanları muhtarlar tarafından doğrudan şahıslara verilmektedir. Bu tarz tahsilatın yapılması ile tahsilat usûlü cemâat tahsildarlarından kurtarılmış olmaktadır.

Müslüman tebaa umûmi surette askerlik hizmeti ile mükellef tutulmakla birlikte daha önce, bedel-i nakdî (bedel-i nakdiye-i askerîye) olarak elli lira def'aten ödemekteydiler. Şimdi gayrimüslim tebaa bedel-i askerî olarak 15-75 yaş dönemi için yıllık 37 kuruş 1,5 para, yani 60 yılda toplam 2.222 kuruş 10 para maktuen ödemektedir. Müslüman tebaanın bedel-i nakdî olarak

²⁹ Devlet-i Aliyye'nin Tanzîmat sonrasında yaptığı siyasi ve askerî ıslahatlardan biri de cizye konusudur. Daha önceki zamanlarda cizyenin ödenmesinde gayrimüslim tebaaya kolaylıklar sağlanmış olmakla birlikte, Tanzîmat sonrasında cizyenin tatbiki hususunda gayrimüslim tebaa lehine önemli değişiklikler yapıldı. Süleyman Sûdî, *Defter-i Muktesid Osmanlı Vergi Düzeni*, Yay. Hz. Mehmet Ali Ünal, Isparta: 1996, s. 42; Cizye konusunda yapılan bu köklü düzenlemelerden biri 1856 tarihli Islahat Fermanı'nda şu cümlelerle ifade edilmişti: “Verginin müsavâtı tekalif-i sairenin de müsavâtını mücibolduğu misisillü hukuki olan müsavât dahi vazifece olan müsavâtı müstelzim olduğundan Hıristiyan ve sair tebaa-i gayrimüslime dahi ahali-i İslam misillü hisse-i askerîye itası hakkında muahheren verilen karara inkiyad mecburiyetinde bulunması ve bu hususta bedel vermek veya nakden akçe etasiyle hizmet-i fiiliyeden muaf olmak usûlünün icra olunması ve İslam'dan maada tebaanın sunuf-u askerîye içinde suret-i istihdamları hakkında nizamât-ı lazime yapıp müddet-i kalile-i mümkün zarfında neşir ve ilan kılınması”. Böylelikle Müslüman ile gayrimüslim tebaa arasında müsavât ilkesi benimsenmiş oluyordu. Bedel-i askerînin ihdas edildiği ilk zamanlarda diğer resimlere zam edilerek tahsil edildi. Pakalın, “Bedel-i Askerî”, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I, s.185; Bedel-i askerînin vaz'ı Islahat Fermanı'na dayanmakla birlikte Tanzîmat idarecileri cizyeyi hemen bedel-i askerî vergisine dönüştürmediler. Öncelikle önceden vergi toplamaya yetkili cemaat memurları bu görevlerinden el çektilirdi. Kazalarda cizyenin toplanmasında kadı başkanlığındaki idare sorumlu tutuldu. Bu komisyonun belirlediği tahsildarlar cizyeyi toplamakla görevlendirilirdi. Hatta cizyenin toplanmasında gayrimüslimlere de vazife verildi. Nedkoff, agm, s. 629; Tanzîmat'ın ilanından 1856 yılına kadar bazı düzenlemelerle birlikte yirmi yıla yakın cizye usûlü devam ettirildi. 1907'ye kadar süren ve cizyenin son bakiyesi olan bedel-i askerî, II. Meşrutiyet'in ilanını müteakip 7 Ağustos 1909 tarihinde tamamen kaldırılarak kanunla gayrimüslim tebaaya da umûmi askerlik mecburiyeti getirildi. Sayın, age, s. 467.

ödedikleri meblağ gayrimüslim tebaanın 60 yılda tedricen ödeyecekleri meblağdan daha fazla olduğundan vergide müsavat kaidesine uyulmamıştır. Bedel-i askerînin daha önce gayrimüslim tebaa için fiyatların çok düşük olduğu bir zamanda belirlenmiş olması ve askerî giderlerin de şimdi önceki dönemlerden daha fazla olması vergilere ilave zamların yapılmasını gerektirmektedir. Bedel-i askerî vergisi yıllık 60 kuruştan toplam 3.600 kuruşa çıkarıldığı takdirde tebaa arasında müsavat tesis edileceği gibi Hazine gelirlerinde de artış olacaktır.³⁰

Bedel-i öşr, memâlik-i mahrûsada bulunan devlet arazileri üzerine inşa edilmiş binalardan tahsil edilen bir vergidir.³¹ Bu vergi, Hazine gelirleri içinde önemli bir yekün teşkil etmekle birlikte bununla ilgili düzenli kayıtlar bulunmamaktadır. İzmir eski Defterdarı zamanında tahsili için bu verginin tezkerelere kaydedilmesi hususunu Maliye Nezareti makamına bildirmiş, ancak Hazine İdaresi yıllık gelir toplamı büyük yekün tutan bu verginin cibâyeti için gereken tedbirleri almamış, dolayısıyla ödenmemiş vergilerin bakayada kalmasına ve tahsilatının zorlaşmasına sebep olmuştur. H. 1316 yılından itibaren bedel-i öşrün vergi tezkerelerinde gösterilmek suretiyle “an-cemâatin tevzi” olunan “vergi” ile birlikte tahsil edilmesi ve H. 1315 yılı sonuna kadar da geçmiş yılın bakayası başka koçanlara yazılmak suretiyle tahsili uygundur.³²

Aşar vergisi daha sonra menâfi’ ve maârif hisseleri adı altında yapılan ilaveler ile önce % 11,5’e sonra da 20 para Hazîne hesabına ilâve edilerek % 12’ye çıkarılmıştır.³³ Ahali ürettiği ürünün onda birini öşür olarak vermeğe alışmıştır. Eğer ahalinin ürettiğinden menâfi’ ve maârif hisseleri ile Hazine payları dahil olarak % 8 vergi alınacak olursa, tahsil edilecek vergi toplamda % 12,5’e çıkarılmış olacaktır.³⁴ Bu meblağın % 1,5’i menâfi’ ve maârif hissesine ifraz edildikten sonra geriye kalan % 11’i Hazîne-i Celîle’ye mal edilmiş olacaktır. Ancak, bu düzenlemeye bir kısım çiftlik sahipleri itiraz edebilir. Bu ilave verginin donanmaya tahsis edileceği halka açıklanırsa tahsilatı kolaylaşacaktır.

³⁰ 18 Kânunusâni 1310 tarihinde bir kararname ile 135 erkek nüfusun her biri için toplam 5.000 kuruş bedel-i askerî hesaplandı. Aynı karnâmeye ile mükelleflerin dört kısma ayrılması, muallim, müteallim, asker ve polislerin de istisna tutulması kararlaştırıldı. Kişi başına 37 kuruş 1,5 para bedel-i askerî tahsil edilmesi uygun görüldü. Bu vergi ile ilgili sonraki yıllarda Ahmed Zühdü Paşa’nın tavsiyeleri doğrultusunda düzenlemeler yapıldı. 1321 mali yılı bütçe açığını kapatmak için yeni düzenlemeye gidildi. Gayrimüslim tebaadan tahsil edilen bedel-i askerî Müslüman tebaanın askerlik mukabili ödediğinden çok dün (aşağı) olduğu anlaşıldığından buna zam yapılarak kişi başına 50 kuruşa çıkarıldı. Meşrûtiyet’in ilanına kadar miktarda tahsil edildi. Sayın, age, s. 472.

³¹ Bedel-i öşr, “araz-i emirîriyye ve vakfiye üzerine bina yapmak ve kuru, harman, oyun ve pazar yeri ittihaz olunmak gibi sebeplerle arazinin ziraatten tatili mukabili olarak öşür yerine hazine veya vakıf tarafından alınan vergi demektir. Kira demek olan bu vergiye «icare-i zemin» veya «mukataa» da denilirdi.” Pakalın, “Bedel-i Öşür”, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I, s. 186; 16. yüzyıl sancak kanunnâmelerine göre aynı olarak alınmakta olan bağ, bahçe ve kovan öşürleri, mahsul miktarının belirsizliği sebebiyle, halka kolaylık olması için nakde çevrilmiş, “bedel-i öşr” olarak bir miktar akçe takdir edilmişti. Yukarıdaki tanımda geçtiği gibi ziraatle meşgul olan çiftçiler başka bir iş tutar veya ziraat sahası üzerine bina vb. şeyler inşa ederlerse öşür vergisini nakdî olarak ödemek mecburiyetinde kalırlardı. Feridun Emecen, “Bedel”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 5, Ankara: 1992, s. 301.

³² Bedel-i öşür daha önce memleketin farklı yerlerinde farklı şekillerde ve isimler altında (icare-i zemin, mukâtaa-i zemin) tahsil edilmekteydi. Ahmed Zühdü Paşa’nın teklifine uygun olarak bedel-i öşür, 10 Temmuz 1900 tarihinde tamamen tebliğ edilen bir kararname ile vukaat defterlerinde “vergi” ile beraber vukuatının yürütülmesi ve vergi tezkerelerine derc edilmesi kararlaştırıldı. Sayın, age, s. 441.

³³ Tanzimat’tan sonra menâfi ve meârif hisseleri eklenmek suretiyle hububattan alınan vergi sekizde bire çıkarılmıştır. Pakalın, “Öşr”, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, II, s. 746; Menâfi sandıklarına sermaye oluşturmak için H. 1283 itibaren alınmaya başlanan öşr’l-öşr vergisi yerine, aşar ile birlikte tahsil edilmek ve üçte ikisi meârif, üçte ikisi menâfi sandıklarına ait olmak üzere, H. 1300 yılından itibaren aşarın yedide biri ve dörtte birinin alınması kararlaştırıldı. İhsaiyat-ı Maliye (Maliye İstatistikleri) 1885-1909, s. 76; Tanzimat’tan sonra devletçe ihtiyaç görüldükçe aşara zamlar yapıldı. Bu ilave vergilerden önemli gelirler elde edildi ve menâfi hissesi şeklinde yapılan zamlarla Ziraat Bankası kuruldu. Pakalın, “Aşar”, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I, s. 98.

³⁴ Tanzimat ve sonrasında dünya ile ticaretin gelişmesi sonucu ziari üretim artmış olduğundan mahsule dayalı gelirler de artmıştı. Buna bağlı olarak aşar vergisi Hazine için en önemli gelir kaynağı durumuna geldi. Aşar vergisinin tahsilini kolaylaştırmak üzere çok fazla düzenleme yapıldı. Daha önce iltizam ve emaneten idare edilen bu gelirler için 1880 yılında Aşar ve Ağnam Emaneti kuruldu. Vilayetlere aşar müdürleri ve memurları atandı. Beklenen müsbet netice alınmadığından aşarda tekrar iltizama dönüldü. Zamanla aşara bağlı veriler oluşturuldu. Bu yeni ilave vergilere de zam yapılmak mecburiyetinde kaldı. Ahmed Zühdü Paşa’nın lâyihada aşar konusundaki teklifi kabul edilerek aşar nisbeti % 12,5’e yükseltildi. Öner, *Osmanlı İmparatorluğu ve Cumhuriyet Döneminde Mali İdare*, s. 398-399.

Mevcut ağnam resmine sonradan 20 para zam yapılmış olup, bu verginin daha fazla arttırılması uygun olmayacağı için bu vergi hâlihazırda olduğu şekliyle kalmalıdır.³⁵ Ancak ağnam resmi için 20 para zam yapıldığı halde canavar resmi için de 20 para zam yapılmasında hiç bir beis olmadığı halde henüz bu düzenleme yapılmamıştır.³⁶ Canavar resmine zam yapılması hususunda hâlihazırda herhangi bir kanun bulunmadığı halde Edirne Vilâyeti mülhakatı memurlarınca canavar resmi aynen ağnamda olduğu gibi 20 para fazlasıyla tahsil edilmektedir.

Tütün üretimi reji usûlü ile inhisar altına alındığı tarihten beri Hazîne-i Celîle bu büyük gelir kaynağından beklenen faydayı elde edemediği gibi, tütün resminin tahsilinde büyük sıkıntılar yaşanmaktadır. Bugüne kadar tütün resminin tahsilatı için bir takım Avrupalılar, büyük bankerler ve ecnebi memurlar istihdam edilmiştir. Rejinin imtiyaz müddeti bitmek üzere olduğundan inhisarın bitiş tarihine bakılmadan imtiyaz feshedilmelidir. Daha sonra reji usûlü gibi bir usûl devam ettirilerek ve şimdiki gibi fazla masraf yapılmadığı takdirde Hazine ciddi gelir artış sağlamış olacaktır. Bu yeni usûle göre; tütün ekilecek tarlalar a'lâ, evsat ve ednâ olarak üç kısma taksim edilmelidir. Her dönüme ekilecek tütün için dönüm başına iki, üç, beş, on ve on beş liraya kadar ekim öncesinde ayrıca vergi alınarak ruhsat verilir ve mahsul meydana gelmeye başladığında ruhsat verilen tarlalardan mesaha olarak fazlası görüleceklerden tütün resminin aslı tahsil edildikten sonra bunun bir katı da ceza-i nakdî olarak alınır. Bu yeni usûle göre çiftçilere verilecek ruhsat muamelesinde mahalli maliye memurları, İdâre Meclisleri ve mesahada bazı geçici memurlar istihdam edilecektir. Mesahalarla ilgili hazırlanacak defterler köy ihtiyar heyeti ve müdürlerinin tasdiki ile oluşturulacağından yapılacak masraf da az olacaktır. Bununla birlikte daha önce de uygulandığı şekliyle fabrikaların kurulmasına izin verilirken bandrol resmi adı altında düşük bir vergi alınabilir. Bu usûl hakkıyla icra edildiğinde tütün kaçakçılığında kaynaklanan menfi durumlar da ortadan kaldırılmış olacaktır.³⁷ Ayrıca tütün öşrü daha önceki usûlde tatbik edilmeye devam edilmelidir. Tütün için gümrük resmi Avrupa'ya gideceklerden tahsil edilmeli, memâlik-i mahrûsada ise tütünün gümrüklerden serbest geçirilmesi ve satılması sağlanmalıdır.

Umûmi muvazene giderlerinin azaltılması konusuna gelince;³⁸ Devlet-i Aliyye'nin 1296 mali yılı umûmi muvazenesinin hazırlanmasından şimdiye kadar ilgili dairelerin tahsisatlarına ilaveler yapılmıştır. Bütçe tahsisatlarına yapılan bu zamların hangi karşılıklar bulunarak yapıldığı, karşılık gösterilen meblağların ele edilip edilmediği hususunun araştırılması gerekmektedir. Dairelere ait tahsisatların elden geldiğince azaltılmasına çalışılmalıdır. Bütçe giderlerini azaltıcı tedbirlerin alınabilmesi için bütçenin giderler kısmının derinden incelemesinin yapılması gerekmektedir.³⁹

³⁵ 1287 mali yılından itibaren Hazine'nin içinde bulunduğu darlık nedeniyle Rumeli ve Anadolu'da ağnam resmine 20 paradan 40 paraya kadar zam icra edilmiş, ayrıca bütçe açığını kapatmak için 1296 mali yılından itibaren Yemen dışındaki yerlerde ağnam resmine seviyeye göre 20'şer para daha zam yapılmıştır. Sûdî, age, s. 170.

³⁶ 1296 mali yılından itibaren ağnam resmine zam icra edildiğinde canavar resmi de arttırılarak 5 kuruşa çıkarıldı. Daha sonra bu vergi 10 kuruşa çıkarılmakla birlikte bir müddet sonra yine 5 kuruşa düşürüldü. Ahmed Zühüdî Paşa'nın tespitlerine uygun olarak, ağnam resmi ile mukayese edildiğinde canavar resmi daha düşük kalıyordu. Bunun üzerine 25 Şubat 1321 tarihinde bir tezkîre ile domuzların üç aylıktan altı aylığa kadar yavrularının kırk, elli ve altı aylıktan bir yaşına kadar olanlardan yetmiş, 80 kuruş kıymetleri olduğu dikkate alınarak üç aylıktan altı aylığa kadar olanlardan beşer ve altı aylıktan bir yaşına kadar olanlardan yedişer buçuk ve bir yaşını dolduranlardan onar kuruş alınmaya başlandı. Sayın, age, s. 501.

³⁷ Mesela arşiv kayıtlarına göre 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlarında tütün üretiminin yapıldığı Maraş ve çevresinde tütün kaçakçılığının yaygın olarak yapıldığı ve bu hususta önemli sıkıntılar yaşandığı belirtilmektedir. BOA, *DH. MKT*, 2825/19-3.

³⁸ Ahmed Zühüdî Paşa, fazladan istihdam edilen jandarmaları örnek göstererek devlete faydası olmayıp da bütçeden tahsisat yapılan dairelerin ödeneklerinin kesilmesi istemektedir. BOA, *Y.PRK.BŞK*, 12/14-1.

³⁹ 1296 mali yılına (1880) ait umûmi muvazenede Dâhiliye, Mâliye, Adliye ve Şer'îye Nezâretlerine ait masraflar gösterilmiştir. Dâhiliye Nezâreti masrafları şu kalemlerden müteşekkildir: Hey'et-i nezâret, valiler, mutasarrıflar, kaymakamlar, müdürler, mektupçu ve kalemleri, tahrirat müdürleri, Meclis-i İdâre baş katipleri ve kalemleri ve memurların saire maaşları, masârif-i mütenevvia, hapishaneler mesârif-i posta ve telgraf memurları maaşları, Mekteb-i Tibbiye-i Mülkiye Nezâreti maaşları ile Bimarhane memurları maaşları. Maliye Nezâreti gider kalemleri şöyledir: Hey'et-i nezâret maaşları, Adliye Nezâreti masrafları; hey'et-i nezâret, mahkeme-i temyiz, Dersaadet mehâkemi ve vilâyât mehâkimi maaşları ile mesârif-i mütenevviadan müteşekkildir. Nâfia Nezâreti masrafları şöyledir: Hey'et-i nezâret maaşları, teftiş heyeti maaşları, vilâyet defterdarları maaşları, muhasebe-i merkeziyye kalemi memurları maaşları, muhasebeciler maaşları,

Lâyihanın 13. maddesinde ise mali muamele meselesi kısaca ele alınmıştır. Lâyihaya göre mali muameleler çok karışmış ve düzensiz olup, özellikle vilâyetlerde mali işlemler nizamnâmelere uygun icra edilmemektedir. Hatta Hazine idaresi de tam olarak nizamnâmelere uymamaktadır. Mesela vergi tahsilatı işi oldukça önemliyken Hazine bu iş için fazladan geçici memur istihdam etmekte, dolayısı ile giderlerin artmasına sebep olmaktadır. Yine Hazine’ce faydası önceden araştırılmadan vilayetlere fazladan maliye müfettişleri gönderildiğinden yeni harcama kalemleri oluşmuştur. Bugün vilayetlere gönderilmiş müfettiş miktarı ihtiyacın üzerindedir. Merkezden vilayetlere bir baş müfettiş ile birlikte dört yardımcı ve dört katibin görevlendirilmesi kifayet edecektir.

Lâyihanın son kısımlarında üzerinde durulan bir konu da bütçe kesin hesapları ile ilgilidir. Yıl sonu bütçe kesin hesaplarının oluşturulması Hazine’ce pek dikkate alınmamaktadır. Halbuki vilâyet muhasebelerince kesin hesapların hazırlanıp gönderilmesi bütçe için çok önemlidir. Hazine, kesin hesapların hazırlanması ve gönderilmesi konusunda ısrarcı olmadığından vilayet muhasebe memurları yıl sonu kesin hesapları göndermemekte, kendilerini bu görevden muaf tutmaktadırlar. Vilayet muhasebeleri memurlarının kesin hesap tanzimi işini yapabilecekleri de şüphelidir. Maliye müfettişleri tahsisatı karşılığında Vilâyet-i Şâhâne muhasebe memurlarının tahsisatlarında yapılan zam ile 1316 mali yılından itibaren her yılın kesin hesabını ertesi yılın sonuna kadar çıkarmak mümkün olmuştur. 1315 mali yılı sonuna kadar geçen günlerin kesin hesabını çıkarmak ve görmek de çok yararlı olacaktır. Her mali yıl sonunda bütçe kesin hesapları çıkarılmadığından dolayı bütçe gelir ve giderlerini gösteren Sal Muhasebe Cetvelleri düzenlenememiş, Hazine bundan büyük zarar görmüştür. Arz edilen meselenin halli için vilayetler maliyesinde yeni tedbirlerin alınması ve yeni ıslahatların yapılması gerekmektedir.

Sonuç

Ahmed Zühdü Paşa’nın “Tezyîd-i Vâridat Tenkîs-i Masârifat Hakkında Lâyihadır” başlığı altında kaleme aldığı raporu iki kısımda toplam 13 madde ile 1 hatimeden oluşmuştur. Lâyiha bütçe gelir ve giderleri ile mali muameleler üzerine hazırlanmış olmakla birlikte gelirler üzerinde daha çok durulmuştur. Lâyihada devlet bütçesinde önemli paya sahip olan emlak vergisi, temettu’ vergisi, arazi vergisi, bedel-i askerî, bedel-i oşr, aşar vergisi, ağnam vergisi, canavar vergisi, reji hasılatı, tapu, orman ve maden hâsîlât ve bedelâtı ile ilgili değerlendirmeler yapılmıştır. Söz konusu vergilerin lâyihanın hazırlandığı dönemde nasıl tahsil edildiği, tahsilat aşamasında yaşanan problemler ve bu vergilerle ilgili yapılması gereken düzenlemelerin neler olabileceği açıklanmıştır. Lâyihanın muhtevası ile ilgili yapılan açıklamalardan görüleceği üzere Ahmed Zühdü Paşa’nın vergilerle ilgili önerileri büyük ölçüde kabul edilmiş ve yürürlüğe konmuştur.

Ahmed Zühdü Paşa’nın lâyihada mali ıslahat tedbirlerini maddeler halinde şöyle sıralayabiliriz:

1. Meskenlerden hâlihazırda tahsil edilen emlak vergisi için tayin edilen vergi oranı düşük olup, bu oran yükseltilmelidir.

2. Ecnebi tebaa ile Devlet-i Aliyye tebaasının memâlik-i mahrusada yaptıkları ticari muamelelerinde müsavâtı sağlayabilmek için akar vergisi oranı yükseltilmelidir. Böylelikle ecnebi tebaadan da Devlet-i Aliyye tebaası gibi dolaylı bir surette temettu’ vergisi tahsil edilmiş olacaktır.

3. Arazi vergisi oranlarında herhangi bir değişiklik yapılmamalı. Ancak dönümü fazla görünen arazinin fazla kısımları için ayrıca vergi tarh edilmelidir.

elviye muhasebe kalemi memurları maaşları, mal müdürleri maaşı, sandık eminleri maaşı, nâfia muhassasatı, mesârif-i mütenevvia, Rûsumat Merkez Dairesi masrafları, taşra rûsumat memurları maaşları, Vergi Emaneti merkezi idare memurları maaşları, vilayetlerin emlak tahriri memurları maaşları ve masrafları, Viletler Defter-i Hakani memurları maaşları, Aşar ve Ağnam Emaneti masrafları, vilayetler aşar memurları maaşları. İlmiye dâiresi harcamaları da meşihat ve ulema muhassasatı, naibler ve müftüler maaşları ile yine bu daireye ait muhtelif masrafları ihtiva etmektedir. Öner, *Osmanlı Bütçeleri (1864, 1869, 1877, 1880, 1897 Osmanlı Muvâzene Defterleri)*, s. 162-165.

4. Vergi nizamnâmesinde yapılacak düzenleme ile hububat, mesken, arazi ve akar üzerinden alınan verginin tahsil zamanı mükelleflerin durumu dikkate alınarak yeniden belirlenmelidir.

5. Müslüman tebaanın ödediği bedel-i nakdî ile gayrimüslim tebaanın ödediği bedel-i askerî arasında Müslüman tebaa aleyhine bir eşitsizlik vardır. Her iki kesim tebaa arasında eşitliği sağlayabilmek için bedel-i askerî vergisinin yıllık 60 kuruştan toplam 3.600 kuruşa çıkarılması uygun olacaktır.

6. Bedel-i öşr, Hazine için önemli bir gelir kaynağı olduğundan bununla ilgili kayıtlar daha düzenli tutulmalı, verginin tahsili hususunda gerekli tedbirler alınmalıdır. Bedel-i öşr, vergi tezkerelerinde “vergi” ile birlikte gösterilerek tahsil edilmelidir.

7. Aşar vergisi, menâfi’ ve maârif hisseleri ile Hazine payları dahil olarak % 8 oranında belirlendiği takdirde toplamda % 12,5’e çıkarılmış olacaktır. Dolayısıyla Hazine’nin aşara bağlı gelirlerinde ciddi artış sağlanacaktır.

8. Ağnam vergisi oranları zaten yükseltilmiş olduğundan hâlihazırdaki orandan tahsil edilmeye devam edilmelidir. Ağnam için yapılan zam artışı canavar resmi için de yapılmalıdır.

9. Tütün Rejisine verilen imtiyaz hakkı, sözleşmenin bitiş tarihine bakılmadan hemen feshedilmelidir. Devletçe tütün ekilecek tarlalar a’lâ, evsat ve ednâ olarak üç kısma ayrılmalıdır. Tütün ekimi öncesinde ayrıca vergi alınarak ruhsat verilmelidir. Tütün fabrikalarının kurulmasına izin verilirken bandrol resmi adı altında düşük bir vergi alınabilir. Tütünün dahili ticareti serbestleştirilirken, Avrupa’ya ihracı durumunda gümrük alınmalıdır.

10. Umûmi muvazenede Dahiliye, Maliye, Adliye ve Şer’iye Nezâretleri dairelerine ait masraflar ve tahsisatlar yüksek olup, azaltılmaya çalışılmalıdır.

11. Vilâyetlerde mali işlemler nizamnâmelere uygun icra edilmelidir.

12. Vilâyetlerde ihtiyaçtan fazla memur istihdam edilmemelidir.

13. Vilâyet muhasebelerince mali yıl sonunda kesin hesapların hazırlanıp gönderilmesi Sal Muhasebe Cetvellerinin hazırlanması açısından çok önemlidir. Hazine, vilâyetlerin kesin hesapları hazırlaması ve göndermesi konusunda ısrarcı olmalıdır.

KANAKÇA

Arşiv Vesîkaları

BOA, *Y.EE*, 45/41-1.

BOA, *Y.EE*, 11/13.

BOA, *Y.PRK.ML*, 7/9.

BOA, *Y.PRK.BŞK*, 12/14-1.

BOA, *DH. MKT*, 2825/19.

BOA, *Mülga Dahiliye Nezâreti Sicill-i Umûmî Defteri*, Nr: 18, s. 1-2.

Genel Kaynakça

Akdağ, Mustafa, “Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye’nin İktisadi Vaziyeti”, *Belleten*, Cilt: XIII, No: 51, Ankara: 1949, s. 497–571.

Akyüz, Yahya, “Abdülhamit Devrinde Protestan Okulları ile İlgili Orijinal İki Belge”, *AÜ Eğitim Fakültesi Dergisi*, III/1-4, Ankara: 1971, s. 121-130.

Altundağ, Şinasi, “Osmanlı İmparatorluğu’nun Vergi Sistemi Hakkında Kısa Bir Araştırma”, *AÜDTCFD*, c.V, Sa.2, Mart-Nisan 1947, s. 190-191.

Anonim, “Merhum Ahmed Zühdü Paşanın Tercüme-i Hali”, *Ma’ûmât*, İstanbul: 22 Mayıs 1902, s. 237-238.

Anonim, *İhsaiyat-ı Mâliyye (Maliye İstatistikleri) 1885–1909*, Maliye Bakanlığı APKKB Yayını No: 20007357, Ankara: 2000.

Barkan, Ömer Lütfi, *Osmanlı Devleti’nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, Tetkikler-Makaleler, Cilt:1, İstanbul Üniversitesi Rektörlük Yayını No: 4214, İktisat Fakültesi Yayını No:565, Türk İktisat ve İçtimaiyat Tarihi Araştırmaları Merkezi Yayını No:3, Yayına Haz: Hüseyin Özdeğer, İstanbul: 2000.

Ben’im, Ahmed Esad, “Eski Rüsumat Eminlerinden Ahmed Zühdü Paşa”, *Gümrük Rehberi*, No: 535, İstanbul: 1947, s. 5278-5280.

Çetin, Atillâ, “Meârif Nazırı Ahmet Zühdü Paşa’nın Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Yabancı Okullar Hakkında Raporu”, *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, S. 10-11, 1982, s. 189-219.

Emecen, Feridun, “Bedel”, TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 5, Ankara: 1992: s. 301.

Öner, Erdoğan, *Osmanlı İmparatorluğu ve Cumhuriyet Döneminde Mali İdare*, TC Maliye Bakanlığı APKKB Yayını No:2005/369, 2. Baskı, Ankara: 2005.

_____, *Osmanlı Bütçeleri (1864, 1869, 1877, 1880, 1897 Osmanlı Muvâzene Defterleri)*, Maliye Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı, Ankara: 2007.

Ergin, Osman, *Türkiye Meârif Tarihi*, Cild: 3-4, Eser Matbaası, İstanbul: 1977.

Genç, Mehmet, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul: 2000.

Güran, Tevfik, *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı Üzerine Araştırmalar*, Eren Yayıncılık, İstanbul: 1998.

_____, *Osmanlı Mali İstatistikler Bütçeler 1841–1918*, DİE Yayını, Tarihi İstatistikler Dizisi, C.7, Ankara: 2003.

İgüs, Esmâ, “II. Abdülhamid Dönemi Eğitim Sistemi, Eğitim Yapıları ve Askerî Rüşdiyeler”, *Fen Bilimleri Enstitüsü Mimarlık Tarihi ve Kuramı Doktora Programı*, İstanbul: 2008.

Kanunnâme-i Arâzi, Tak-Vek, 9.10.1274 tarih, No: 562.

Karakışla, Yavuz Selim, “Arşivden Bir Belge- Çocuklara Rehber Dergisine İmtiyaz Verilmesi (1896)”, *Toplumsal Tarih Dergisi*, Sayı: 76, 2000, s. 24-27.

Köprülü, M. Fuad, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, 2. Baskı, Akçağ Yayını, Ankara: 2004.

Mehmed Râif, *Mir’ât-ı İstanbul*, Cild: I, İstanbul: 1314.

Mehmet Reşit, “Ahmet Zühdü Paşa’nın Medeni Cesareti”, *Hürriyet Gazetesi*, İstanbul: 20.12.1953.

Nedkoff, Boris Christoff; “Osmanlı İmparatorluğunda Cizye (Baş Vergisi)”, Türkçeye Çeviren: Altundağ, Şinasi, *Bellekten*, Cilt: VIII/ No:32, Ankara: 1944, s. 599-649.

Pakalın, M. Zeki, *Maliye Teşkilâtı Tarihi (1442-1930)*, Cit: III, Ankara: 1978, s. 435-446

_____, “Bedel-i Askerî”, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt: I, MEB Yayınları, İstanbul: 1993, s. 185.

_____, “Bedel-i Öşür”, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt: I, MEB Yayınları, İstanbul: 1993, s. 186.

_____, “Öşür”, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt: II, MEB Yayınları, İstanbul: 1993, s. 746.

_____, “Temettü’ Vergisi”, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt: III, MEB Yayınları, İstanbul: 1993, s. 453-455.

_____, “Âşar”, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt: I, MEB Yayınları, İstanbul: 1993, s. 96-98.

Sayın, Abdurrahman Vefik , *Tekâlif Kavaidi*, T.C. MBAPKKB Yayını No:1999/352, Ankara: 1999.

Sinaplı, Ahmet Nuri, *Maliye ve Maârif Nazırı Ahmet Zühtü Paşa*, Lebib Yalkın Yayınları ve Basım İşleri A.Ş, İstanbul: ty.

Süleyman Sûdî, *Defter-i Muktesid Osmanlı Vergi Düzeni*, Yay. Hz. Mehmet Ali Ünal, Isparta: 1996.

Şener, Abdüllatif, *Sona Doğru Osmanlı*, Birleşik Kitabevi, Ankara: 2007.

Tabakoğlu, Ahmet, “Tekâlif”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 40, Ankara: 1997.

Tabakoğlu, Ahmet ve Taşdirek, Okan Çağlar, “Osmanlı’da Mâlî Denetimin Kurumsal Gelişimi-Maliye Teftiş Heyetinin Kuruluşu”, *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, Cilt:13 Sayı:2 (Mayıs 2015), s. 91-113.

EK 1

Lâyihanın Metni

(BOA, Y.EE, 45/41-1)

TEZYÛD-İ VÂRİDAT TENKÎS-İ MASÂRİFAT HAKKINDA LÂYİHADIR

“Tezyûd-i Vâridat Kısmı”

Birincisi: Devlet-i Aliyyenin vâridat-ı mukarreresinden olan virgü-yi emlak arâzi temettu' namlariyle ahz olunmakda ve emlak virgüsü de mesken ve a'kar i'tibâriyle ikiye münkasım olmakda olub elyevm a'kardan binde on ve meskenin yirmi bin ğuruşa kadar kıymetleri bulunanlardan binde dörd ve ondan fazla olanlardan binde sekiz alına geldiği ma'lumdur. Zîrde a'kar virgüsünün zammı ve o zammın esbâb-ı mûcibesi başkaca beyan olunmak üzere mesken virgüsünün yirmi bin ğuruşa kadar olanları kemâkân bin de dörd ve elli bin ğuruşa kadar olanlardan kemâfissâbık binde sekiz ve elli bir bin ğuruşdan ziyâde olanlardan binde on ahzı hâlinde ehâliye birgûnâ bâr olmayacağı ve Hazîne-i Celîle değerlice vâridat-ı cedîde bulmuş olacağı mütâlâa olunmaktadır.

İkincisi: Temettu' virgüsü olarak yerli ve yabancı nâmlariyle cibâyet olunagelen vâridat-ı devlet tebaa-i ecnebiyenin Yunan ve İran devletlerine tâbi' olanları da dâhil olduğu halde umûm tebaa-i Devlet-i Aliyyeden istifâ olunmakda ve düvel-i ecnebiye-i sâire tebaası işbu virgüden müstesnâ tutulmakda bulunmaları cihetle tebaa-i ecnebiye ahz ve i'tâlarınca tebaa-i Devlet-i Aliyyeye dâima rüçhâniyetde oldukları ğayr-imünkir olub işbu virgünün mine'l-kadîm Der-Aliyyece sûret-i cibâyeti olan bir dükkan veya mağazada mukîm olmayub ayakda gezmekle ufak tefek ticâret eden yâhud hamal, kayıkçı, amele misillü hizmetlerle iştiğal eyleyen esnâfa hasr edilüb dükkan ve mağaza veya sâire sûretiyle bir mahalde mukim bulunanlardan ahz olunmayub patent resminin ihdâsında başkaca icâbına bakılmak üzere şimdilik tebaa-i ecnebiye ile tebaa-i Devlet-i Aliyyenin muâmelat-ı ticâriyesince müsâvat-ı kâmile hâsil etmiş olmaları maksâdiyle a'kar virgüsünün binde on ikiye iblâğı hem dâima münâzaadan hâli kalmayan temettu' virgüsü cibâyetince bâdi-i teshîlat olacağı hem de emvâl-i devletin sahih ve sâlim bir sûrete ifrağ ve tebaa-i ecnebiyeden dahî tebaa-i Devlet-i Aliyye misüllü dolayısıyla temettu' virgüsü ahz olunmasına sebep-i müstakil bulunacağı derkâr ve şimdiki ayâk esnâfından alınan virgüden maâda a'kar ve temettu' virgüsü yekûniyle binde on ikiden hâsil olacak a'kar virgüsünün mukâyesesi hâlinde ne kadar fâide-i Hazîne zuhûra geleceği

tezâhür edeceği ve fukâra-i ehâliye bu babda kat'iyen bir bâr-ı sakil tahmil kılınmamış olacağı müstağni-i arz ve tizkardır.

Üçüncüsü: Arâzi virgüsü olub bunun hâlihâzırıyle ibkâsı lâzım ve fakat kânunnâme-i arâzi hükümünce hudûda i'tibar olunmak usûlü icâbınca dönüm veya zirâi muayyen olan ve elhâlet-i hazihi o suretle cereyân eden muâmelenin mümkün ise yine sûret-i meşrûada tağyîri yâhud hudud i'tibârınca zira' veya dönümü fazla görünen arâzinin fazlasından ayruca virgü tarh olunarak istifây-ı hukûk-u Hazîne edilmesi münâsib olur. Çünkü bidâyet-i tahrirde me'murin-i tahririye vâridatı fazla göstermek arzûsiyle ya kasden yâhud şunun bunun ihbârâtıyla vaz' ve tarh eyledikleri virgüler bâzı mahallerde ihtimal ki ibtidây-ı tahrirden ilâ yevminâ hâzâ eshâb-ı arâzi kimseye hâlini anlatamamak yüzünden meskûtun anı kalub virgülerini te'diyeye muktedir olmadıklarından nâşî defterlerce de bakâya nâmiyle seneden seneye devr olunageldiği ekser vilâyat kuyûdunda görülmüş olub bunların esbâb-ı hakikiyesi me'murin âidesince taharrî olunarak virgü alınamayan arâzinin yeniden ta'dilâtı bi'l-icrâ tertib edilecek virgülerinin kısm-ı cedîde vechile tahsîlâtına bi'l-ikdam seney-i sâbıkadan fazla kalacak mikdârının terkin kayıtları bi'l-icrâ tasfiye-i hesab ile berâber hâlen ve i'tâen emvâl-i emîreye tahsîlâtınca da mûcib-i yûsr ve suhûlet olacağı mütâlâa olunmaktadır.

Muâmele-i ma'ruzânın icrây-ı hâlinde bir takım arâzinin vakt ve zaman ile ferağ ve intikal muâmelesinin dahî icrâsına bâis olarak menâbi-i vâridat-ı emîriyenin başlıcalarından olan tapu hâsîlâtının da emr-i tahsîlince fâide-i azimesi müşâhede buyruluyor. Ma'mâfih her beş senede bir def'a sûret-i umûmiyede muâmele-i ta'diliyenin icrâsı lüzûmu da taht-ı elzeminde olduğu arâzi muâmelâtınca hâl-ihazırda görülen karışıklıkların bundan sonra adem-i vukûuna da sebeb-i müstakil olacağı âzâde-i arz ve beyândır.

Dördüncüsü: Virgü tahsîlâtı elyevm bir sûret-i muntazamada olmayub büyük şehirlerde her senenin martı duhûlünde hükümetce akçaya lüzûm-ı âcil görüldükde memleketin ağniyâ ve müştemûlâtına mürâcaatla mükellef oldukları virgüye mahsûben mebâliğ-i mümkün tahsil kılınur. O misillü zevat da hükûmete bir muâvenet-i mahsûsada bulunduğunu beyan ve îma ile me'murin-i mehâlliyeyi kendilerine minnetdâr etmek fikri hâsıl eyledikleri kerrat ile ve maatteessüf müşâhede ve belki tecrübe de olunmuşdur. Livâ ve kazâlar merkezleri tahsîlâtı da aynı bu yolda olmağla anlardan bahse lüzûm yokdur. Bu meyanda ba'zı mahallerce zürra'da taht-ı tasnife alınur. Ve çok def'alar istima' olunduğuna göre henüz zürâ'ın eline akça girmezden evvel me'murin-i tahsîliye kurrâya azîmetle ehâliyi tazyik etmeleri yüzünden zürâ' zararîde olur.

"İstitrâd" Meselâ Anadolunun Burdur Sancağına muzaf ve Aydın Vilâyetinin Denizli Sancağı hudûdunda kâin bir karyede "müd" ta'bir olunur altı İstanbul kilesi buğdayı harman mevsiminde aynen vermek üzere o karyeye giden tahsildarı tâkib eden mürâbahacılar ehâli sened virüb her bir "müd" buğdaya mukâbil yalnız iki mecidiye istikrâz eder. Sonra zavallı zürâ' ketimiyyetle ve bin dürlü zahmet ve meşakkatle meydâna getirdüğü buğdayı râyic-i hâzırının sülüs fiyâtıyla ellerinden çıkarmak sûretiyle pek ziyâde ğadre uğrarlar ve bu karyeye hem hudûd Aydın Vilâyetinin Denizli Sancağına tâbi' olan karye ehâlisi ise Aydın Vilâyetince mevsim-i harmandan evvel virgüleri taharrî ve taleb olunmadığından tamam harman zamânında deynleri îfa edegeldiklerinden anlar da mezkur bir "müd" buğdayı râyici vechile fûruhtundan hâsıl olan altı aded sîm mecidiyeyi tamâmen derdest edegelmelerinden nâşî birbirine civâr olan böyle iki karyeden birisinin ehâlisi dâima medyun ve diğer karye ehâlisinin vakt ve halleri sâye-i şâhânedede hoşca güzerân edegeldiğinden anlar da hallerine her vakit müteşekkîr ve memnun buldukları ve o sancak tahsildarları ehâliyi tazyik ile ve istikrâza mecbur etmek sûretiyle mürâbahacıların yed-i ğadrlerine sevk etmek mürâbahacılar bir nev'i muâvenet demek olacağı muâmele-i bâridelerinden mûcib-i iştibâh idüğü mezkur Burdur Sancağı eşrâfından bazılarının bir buçuk sene evvel âcizlerine maa'l-kasem vâki' olan ifâde-i şifâhiyelerinden maatteessüf mesmû'um olmuşdur. Her ne hal ise bu misillü rızây-ı âliyye muğâyir muâmele-i nâbicâyâ ba'demâ olsun hiç bir mahalde meydan verilmemek ve Hazîne-i Celile de vaktiyle matlûbâtını derdest etmek ve şimdiki halde virgü nizamnâmesinde bir günâ tasrîh ve beyân edilmemiş olan virgünün vakt-i tahsîli de senenin eyyâm-ı muayyenesine hasr ve tahsis kılınmak lüzûmu tebeyyün ve tahakkuk etmişdir.

Şöyle ki her a'kar ekser mahalde senenin ibtidâ-i duhûlünde îcar olunageldiğinden nâşî a'kar virgüsünün de nisf-ı sene ibtidâsında ve nisf-ı diğeri de nihâyet o senenin hazîran ğayesinde ve mesken virgüleri büyük şehir ile livâ ve kazâ merkezlerinde her senenin mayıs nihâyetinde nisfî ve eylül ğayesinde nisf-ı diğeri ve arâzi virgüsünün vakt-i harmandan itibâren nihâyet-i teşrînievvel ğâyesine kadar tamâmen tahsil olunmasının ve başka zamanlarda eshâb-ı emlak ile zürrâ'ın tazyik olunmaması usûlü ittihaz buyrulur ise menfaat-ı Hazîneyi mücib olacağı bi'l-tecrübe sâbit olacaktır.

Beşincisi: Vâridat-ı emîriyenin birisi de bedel-i askerî olup bu da ğayrimüslim ehâlden asker mukâbili alınagelmekte ise de şimdîye kadar ancemâat tevzi' olunageldiğinden nâşî sûret-i tahsîliyesince pek ziyâde müşkülâta tesâdüf olunmaktadır. Lâkin usûl-ü hazîrasının ibkâsından başka çâre olmadığı halde ânın kemâkân ibkâsı ve fakat rüesây-ı rûhâniye defâtir-i tevziyeyi behemehal her sene martının duhûlünden lâ ekal bir mah evvel hükûmet-i mehalliyeye vermeğe mecbur tutulmaları ve emr-i cibâyetin şahıs üzerine ve herkes yedine mikdâr-ı tahsilâtı hâvi muhtarlar tarafından emlak koçanları misüllü tezâkir-i resmiye i'tâsı yolunda tahsil usûlünün tağyiri yâni elyevm nefis-i İzmir şehrinde ihdas olunan tarîkin her tarafca ittihaz ve icrâsı ile emr-i tahsîlin cemâat tahsildarlarından kurtarılması ve bir de tebaa-i müslime âhiren sûret-i umûmiyede vazîfe-i askerîye ile mükellef tutulmuş olmalarıyla berâber bedel-i askerî olarak elli lira def'aten te'diye edegeldikleri halde tebaa-i ğayrimüslime on beş yaşından yetmiş beş yaşına kadar senevî otuz yedi ğuruş bir buçuk paradan bedel-i mezkuru altmış senede cem'an iki bin iki yüz yirmi iki ğuruş on paradan ibâret cüz'î bir akça ile maktuen vermekde ve tebaa-i müslimenin yirmi yaşında bedel-i nakdî olarak vermekde oldukları mebâliğ tebaa-i ğayrimüslimenin altmış sene tadrîcen verecekleri akçadan iki bin yedi yüz yetmiş yedi ğuruş otuz para fazla olması kâide-i müsâvata muvâfık olamayacağı müstağni-i arz ve tezkar bulunmasına mebnî şimdiki bedel-i askerînin hiç olmazsa altmış ğuruşa iblâğı hâlinde bu yüzden de Hazîne-i Celîlenin faîde-i azîmesi ve tebaa-i müslime ile ğayrimüslimenin askerlik husûsunca nâil-i müsâvat edilerek bu sûretle de adâlet-i seniyye icrâ buyrulmuş demek olur. Çünkü Hazîne-i Devlet tebaa-i ğayrimüslimeden alacağı bedel-i askerî ile tebaa-i müslimeden tedârik eylediği kuvve-i cünüdiyeyi idâre edeceği cihetle mezkur bedel-i askerî tebaa-i ğayrimüslimenin beher neferinden altmış senede istihsâl kılınan cem'an iki bin iki yüz yirmi iki ğuruşun vaktiyle bir sûret-i cüz'iyede olarak nüfûs başına tahsis ve tarh olunması ol vakit ki zehâyirin fiatca ğâyet dûn bulunması ve eslihâ-i harbiyenin pek sâde ve esliha-i cedîde misüllü asla tebdîle uğramaması hatır hayâle gelmeyen ezmine-i mâziyede hesâb edilmiş olduğu ve âhiren buralara her nasılsa atf-ı nazar-ı dikkat buyrulmamış olduğundan ala hâle derece-i sâbıkında kalmış bulunduğu ve hâl-ihazır icâbınca tebaa-i müslimenin kırk yaşına kadar askerlikle mükellef olup bedel-i nakdî verecekleri de elli aded lira-i Osmaniyeyi def'aten te'diyeye mecbûr tutuldukları nazar-ı mütâlaaya alınacak olurlar ise tebaa-i ğayrimüslime altmış senede maktuen altmış ğuruşdan cem'an üç bin altı yüz ğuruşla askerlikden muaf bulunmaları şu sıra muvâfık-ı maslahat görülmek iktizâ eder. Binâenaleyh bedel-i askerînin altmış ğuruşa iblağına da i'tiraz olunmamak lâzım gelür ve Hazîne-i Celîle de hakkiyle fâidemend olmuş olur.

Altıncısı: Vâridat-ı Hazîne meyânında mikdarı kesîr olup tahsîli ise hem hatırlardan ve hem de hesâbat-ı Hazîneden hâric denilecek derecede muntazam kuyûdâtı bulunamayan ve memâlik-i mahrûsanın kâffesinde mevcut bulunan arâzi-i emîriye üzerine mebnî müsakkafâtın bedel-i öşr mukâtaası nâmiyle bir nev'i vâridatdır ki işbu bedel-i öşrde ol zaman istifâ kılınur. Halbuki İzmir Defterdâr-ı sâbıkî cânibinden zikr olunan bedel-i öşrün bâdema vakt ve zemaniyle tahsil olunması zimmında virgü tezkerelerine birer hâne-i mahsus ilâvesiyle sene be sene emr-i cibâyeti husûsu Mâlîye Nezâreti makâmına yazılmış ise de Hazîne-i Celîle henüz mikdâr-ı senevîsi cesîmce olan vâridat-ı mebhûseyi nazâr-ı dikkate almayarak fuzûlî bakâyada kalmasına ve seneler geçdikçe çoğunun tahsîli kesb-i ta'sir etmesine sebebiyet vermektedir. Ahvâl-i ma'ruzaya nazaran yekûnu bir hayli akça teşkil eyleyecek olan işbu vâridatın evvel emirde vilâyât-ı şâhânedan mekâdiri bi'l-isti'lam anlaşıldıktan sonra virgü tezkerelerine bi'l-implâ gelecek üç yüz on altı senesinden i'tibâren virgü ile maan tahsîlâtına mübâşeret olunması ve üç yüz on beş senesi ğâyesine kadar sene-i mâziyeden müterâkim bakâyâsının dahî başkaca koçanlara imlâsiyle anların da ayrıca istihsâline çalışılması Hazîne-i Celîleye oldukça fâide bahş olacağı derkâdır.

Yedincisi: A'şar vâridatı olup bu da âhiren menâfi' ve meârif hisseleri nâmiyle vukû' bulan zemâyim ile evvelen yüzde on bir buçuğa ve sonra da yirmi para Hazîne hesabına ilâve kılınarak yüzde on ikiye iblağ olunmuş ve zâten onda birini öşr olarak vermeğe alışmış olan ehâlinin ince hesâbata pek de o kadar akılları ermeyerek ifây-ı öşr edegeldikleri cihetle herkesin anlayacağı vechile ba'd-ez-în öşr nâmi yerine sekizde biri alınacak denilecek olur ise bu hesabca beher yüzde on iki buçuk hâsıl olacağından bunun bir buçuğu mezkur menâfi' ve meârif hissesine ifraz ve mütebâki on biri de Hazîne-i Celîleye mal edilmesi münâsib olacağı i'tikadındayım. Fakat şu muâmeleye ihtimal ki ba'zı çiftlik eshâbı i'tiraz etmeleri vârid-i hatır olur ise de bu para ile devlet kuvve-i bahriyyesini taht-ı intizâma vaz' edeceği yolunda bir karşuluk irâe olunur denince hasenesi gösterilmekle bed'en buyrulur ise ehâli nazarında istiksâr olunmamak ve herkes tarafından memnûniyet-i fevkal'âde ile telakkî ve kabul olunmak lâzım geleceği bendelerince me'mul-u kavîdir.

Sekizincisi: Ağnam rüsûmu olup buna âhiren vuku' bulmuş olan yirmi para zamdan ziyâde bir şey ilâvesi iktizâ etmeyeceği cihetle ânın hâl-ihazırı ile terk olunması lâ yüriddir.

Dokuzuncusu: Cenavâr rüsûmu olup bu da ağnam resmiyle berâber yirmi para zammında hiç beis olmadığı halde henüz ne mütâlaaya mebnî ise zam olunmamış ve fakat Edirne vilâyeti mülhakatınca me'murin âidesi yirmi para fazlasiyle resm-i mezkuru istihsal etmişler. Tahsil edilmiş bulunan fazlanın evvelce resmen i'lan edilmemiş bulunmasından nâşî ne muâmele olunmak lâzım geleceği Mâliye Nezâretinden sual olunmuş ise de el'ân cevap alınmadığı istihbar olunmuştur.

Onuncusu: Reji vâridatıdır ki duhânın reji usûlü ile inhisar altına alındığı tarihten berü Hazîne-i Celîle işbu vâridat-ı cesîmiyeden muntazır olan fâide-i azîmeye hakkıyla ve temâmiyle destres olamamağla berâber tebaa-i mülûkânenin her gün çekdikleri müşkülât cümleinin ma'lûmu bulunduğundan burada tafsîlat i'tâsına hâcet olmayub şu kadar var ki bu işlerde istihdam olunagelen bir takım ecnebî me'murlar ise sâir büyük bankerler velhâsıl avrupalılar istifâde etmekde bulduklarından ve rejinin müddet-i imtiyâziyesinin ikmâline az vakit kalmış olduğundan hitâm-ı müddet-i imtiyâziyeye bakılmayarak fesh-i imtiyâza bir çâre bulunacak olur ise imtiyâz-ı mebhûse fesh olunmak ve bundan sonra yine reji usûlü yolunda bir usûl ile ve fakat şimdiki masârif-i zâide ihtiyâr olunmayarak ve bir çok paralarımız avrupalılara kapdırılmayarak Hazîne-i Devlet istifâde-i fevkalâdesinden gerü kalmamalıdır. Ba'd-ez-în vaz' olunacak usûl ise rejinin ihtiyâr edegeldiği şimdiki masârif-i zâide bilhesâb evvelen masârif-i mevcûde mezkur rejinin vâridat-ı umûmiyesi yekûnundan ba'delihrac bâkiye kalacak hâsılât-ı sâfiyesiyle ittihâzı lâzım gelen usûl ki o da tütîn zer' olunacak tarlaların a'lâ evsat ednâ i'tibâriyle her mahalce üçe biltaksim mahallerinin satış mahsûlü nisbetinde meselâ beher dönüme zer' olunacak tütîn için dönüm başına iki, üç, beş, on, onbeş liraya kadar kablezzer' ayrıca resm ahziyle ruhsat i'tâsı ve mahsul meydana gelmeye başladıkda ruhsat verilmiş olan tarlalar bilmesâha fazlası görüleceklerden mezkur resmin iktizâ eden mikdârı başkaca ve bir katı da cezâ-i nakdî olarak alınması ve öşrünün kemâkân istifâsiyle resm-i gümrük Avrupaya imrâr olacaklardan alınub memâlik-i mahrûsada evvelki gibi serbest olarak gümrüklerden imrar ve fûruht olunması sûretlerinin ihtiyârından ibârettdir. Bu sûretle zuhûra gelecek hâsılât-ı sâfiyenin mukâyesesinde ne kadar menfaat-i Hazîne zuhûra geleceği ve şimdiki halde bin müşkülât ile Hazînece edilen istifâdeyi kat kat tecâvüz edeceği nemâyan olur. Çünkü ittihâzı lâzım gelen usûl için zürâ'ın alacağı ruhsât muâmelesi memâlik-i mahrûsanın her tarafında mahalleri me'murin mâliyesiyle Meclîs-i İdârelerin taht-ı tasdîkinde icrâ olunmak ve yalnız mesâhada ba'zı me'murin-i muvakkate istihdâm kılınmak ve mesâheler icrâsında yapılacak defterlerin ve zîri kurâ hey'et-i ihtiyâriyesiyle müdürlerin taht-ı tasdîkine aldırılmak sûretiyle hâsıl olacağından şu hâle karşı vuku' bulacak masrafin gâyet az ve ehven olacağından şimdiki masârif de ortadan kaldırılıyor. Mâmâfih bir aralık olduğu gibi fabrikalar ihdâsına müsâade olunub da idârelerce bandrol resmi nâmiyle başkaca da cüz'î bir resmin ahz olunması câiz olabilir. Sâniyen umûr-ı ma'rûza zürâ'ın hakkıyla istifâdelerine ve kaçakçılık yüzünden ehâli ve kolculardan zâyi' edilmiş ve hâlen edilmekte bulunmuş olan nüfus-u Osmâniyenin ba'demâ heder olmasının da önü alınmasına sebeb-i müstakil

olur ki şurası da Hazînenin te'mîn-i menâfiini ve tebaa-i şâhânenin istirâhat-i umûmiyelerini müstelzim olacaktır.

Onbirincisi: Tapu, Orman ve Maden hâsılât ve bedelâtından hakkiyle istifâde olunmak ve ba'zularının emr-i cibâyeti sûret-i âhere tahvil olunub hukûk-u ehâli de muhâfaza edilmek hususları bulunmakla olbaddaki mütâlaa-i mahsûse-i kemterânemin ileriye ta'liki lâzım geldiğinden burada şimdilik anlar hakkında tul deverân-ı bahs olunmağa hâcet görülmemiştir.

“Tenkîs-i Masârifat Kısmı”

Onikincisi: Tenkîs-i masârifat bahsine gelince bunun için evvel emirde 96 târihinde tanzim kılınmış olan ve devletimizin kuvve-i mâliyesince pek sahih ve sâlim bulunan muvâzene-i umûmiye ele alınarak o tarihten şimdiye kadar her dâire mahsûsatına vuku' bulmuş olan zemâyimin tetkîkâtı bi'l-icrâ esbâb-ı mûcibe-i sahîhası anlaşılacak ve ne yolunda karşılıklar bulunarak zemâyim-i mezkûre kabul etdirilmiş ve karşılık gösterilmiş olan mebâliğ meydâna gelmiş mi ve tamâmı derdest olunmuş mu anların da taharrîsi ba'de'l-icrâ masârif-i cüz'iyenin şimdiki derecesi ve bunun mümkün mertebe tehvîni esbâbının taharrîsi muktazî olup olbaddaki mütâlaat-ı kâsîrânemi buraya tahrir etmek abesle iştiğal demek olacağından bunlar için de Der-Aliyyeye müddet-i muvakkate ile celb olunmaklıgım lâzım geleceği zarûri olarak arza ictisar olunur. Tenkîs-i masârifat zımmındaki mütâlaatda muvâzenenin masraf cihetince tetkîkât-ı amika icrâsından sonra dermeyan olunmak lâzım geleceği müstağni-i arz ve beyândır. Binâenaleyh buraları masârif-i hakîkiyenin esâsına ma'lûmat-ı kâmile alınmağla anlaşılıyor. Bendenizce o cihetler mechul olup buna dâir lâletayn ne denilse doğru olamayacağı bedîhi olmasına binâen ma'rûzât-ı âcizânemde o cihetlerden şimdilik sarf-ı nazar olunarak huzûr-u fehâmetpenâhilerinde bulunmak şerefiyle müşerref olduğum zaman şifâhen ba'zı hâkayik arz edilmek üzere ihtiyâr-ı sükut olunmuştur.

“Muâmelât-ı Mâliye-i Hâzırânın Islâhı”

On üçüncüsü: Muâmelât-ı mâliye hâl-i hâzırda ol kadar karışmıştır ki bunun derecesi vilâyetlerde bulunmağla görülür. Evvelen nizâmat-ı mevcûde ahkâmı Hazînece nazar-ı dikkate alınmıyor.

Saniyen tahsîlat emr-i ehemmi hakkiyle icrâ olunmuyor da me'murin âidesi kânûnen mes'ul tutulmak ciheti Hazînece teemmül olunmuyor ve ba'zan icrây-ı tahsîlat için muvakkat me'murlar Hazîneden gönderilmek tariki ihtiyar olunarak masârif-i zâideye sebebiyet veriliyor. Sâlisen mâliye müfettişleri yeniden ihdas olunarak bir takım masraf kapusu küşad ediliyor. Ve bu misüllü müfettişlerden fâide görülüb görülmediği nazar-ı dikkate alınmıyor. Bir çok kimseler kayırılıyor. Acaba mâliye müfettişi istihdam olunmak lâzım gelmez mi zımmında bir sual vârid olsa mâliye müfettişi lâzımdır fakat böyle şimdiki gibi her vilâyetde bir çok mâliye müfettişi istihdâmı lâzım değildir. Fikr-i bendegânımca merkez-i Dersaadetde mâliye hâzinesi olmak ve iktizâ eden ve lüzum görülen mahallere sevk ve iğrâm kılınmak üzere bir bâş müfettiş ile dörd muâvin ve dörd kâtibden ibâret bir hey'et bulunmak kifâyet eder. Ve şimdiki masârif-i zâidenin ne kadar tenezzül edeceği ve bunlarla ne yolda istifâde-i Hazîne husûl olacağı icab eder ise başkaca bildirilir. Binâenaleyh bu cihetlerin tetkîke şâyan ahvalden bulunduğu ğayr-i münkirdir diyerek cevâbı verilir. Râbian vilâyat ile elyevm muhâsabeleri hesâb-ı kat'î vermiyorlar. Bu cihet Hazînece asla nazar-ı dikkate alınmıyor. Ve hatta taharrî ve sual bile olunmadığından me'murin-i mâliye de hesâb-ı kat'î tanzîmi muâmelesinden kendilerini muaf ad ediyorlar. Hazîne hesâbı taharrî ve taleb eylese acaba ahz etmesi mümkün olabiliyor mu burası da cây-ı teemmüldür. Bendenize kalur ise âhiren ve kerrâren tahsîsatları tenkis olsa olsa pek cüz'î bir mertebede tenezzül eden vilâyet ve elyevm muhâsabeleri ketebe-i mevcûdesiyle kat'î hesâb tanzîmi ğayr-ikâbilidir. Fakat üç yüz on altı senesinden i'tibâren mâliye müfettişleri tahsîsatı karşılığında vilâyet-i şâhâne me'murin-i hesâbiyesi mahsûsât-ı hazîrasına münâsib mikdâr-ı mebâliğin zammiyle sene-i merkûmeden i'tibâren beher senenin kat'î hesâbını ertesi senenin nihâyetine kadar i'tâ etmek usûlünün mevkî-i icrâyâ vaz'ıyla taht-ı imkânda olabiliyor. Üç yüz on beş senesi nihâyetine kadar güzerân etmiş sene-i mâziyenin kat'î hesablarında ayrıca tahsîsat-ı muvakkate i'tâsiyle rü'yet etdirilmek lüzümü taht-ı elzemiyetdedir.

Zîra işbu kat'î hesab ile sâl muhâsabeleri tanzim olunmamak yüzünden Hazîne-i Celîle şimdiye kadar pek çok mutazarrır olmuşdur ki burada tafsîli iktizâ etmez. Ahvâl-i ma'rûzâyâ mebnî vilâyat umûr-ı mâliyesince bir takım ıslâhat icrâsına ve esâsen devletin vâridat ve masârifatının merkez-i ictimâ'ı bulunan Hazîne-i Celîlenin de vilâyat-ı şâhâne umûr-ı mâliyesince olan muâmelâtın dâima taht-ı te'mîne aldırılması hakkında tedâbir-i sahîha ve sâlîme ittihâzı lâzım gelüb anlara dâir şimdiden mütâlaat-ı çâkirânemi tahrir eylemiş olsam erkân-ı Hazînenin ve belki makam-ı nezâretin kakk-ı âcizânemde mûcib-i iğbirârı olur mülâhazasıyle buralarının arz ve beyânını ileriye ta'lik etmek münâsib görülmüşdür.

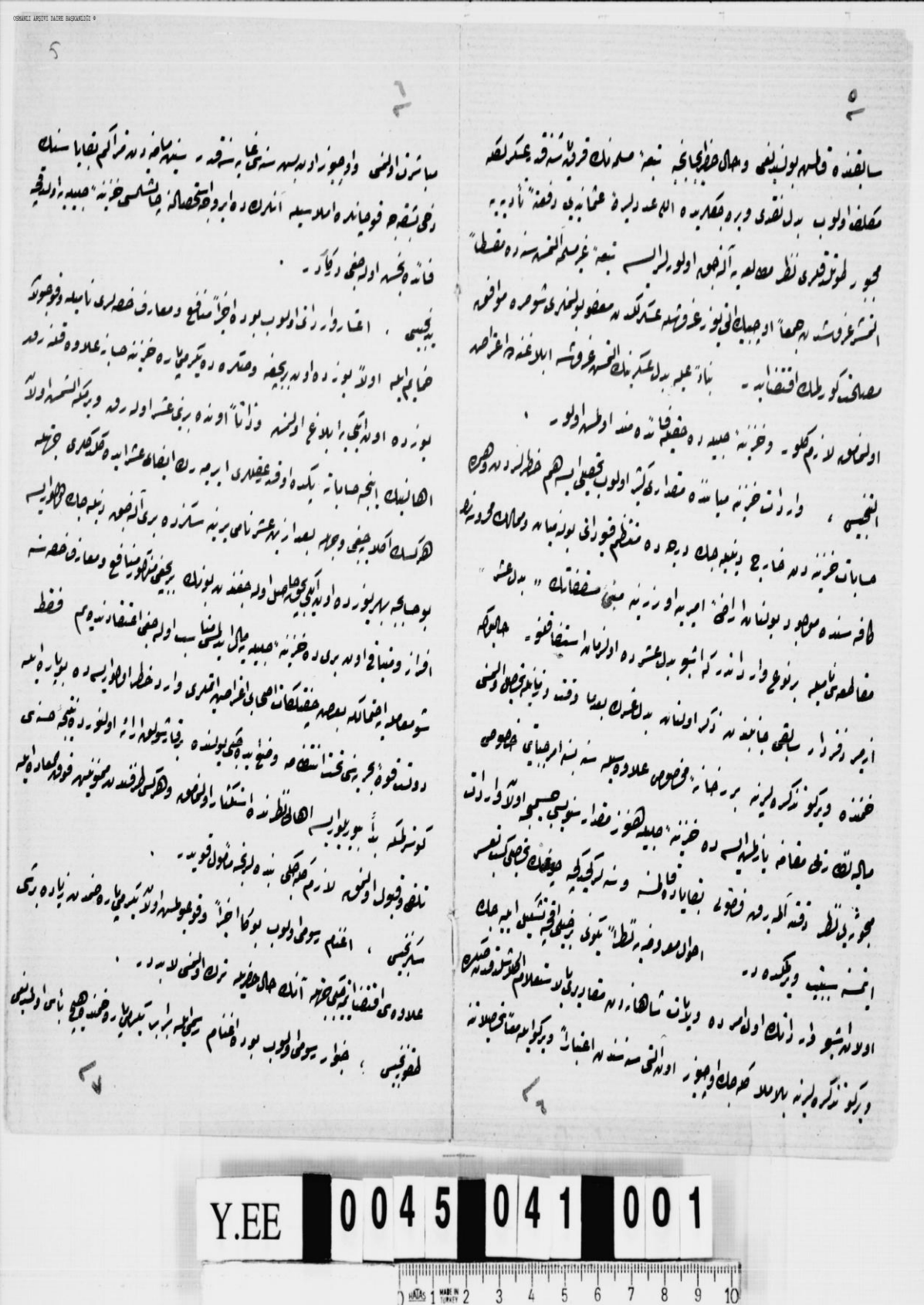
“Hâtîme”

İrsâli emr buyrulan tezyîd-i vâridat tenkîs-i masârifat ile ıslâh-ı umûr-ı mâliyeye dâir lâyhaya mebde' olarak bâlâyâ arz ve tahrir kılınmış olan fikarât-ı mahsûsa nezd-i sâmilerince de şâyân-ı kabul görüleb de icrâsına mübâşeret buyrulacak olduğu halde bunların sûret-i icrâiyesi ile beraber daha bir çok menâfi-i Hazîneyi mûcib olacak sûretde ba'zı mevaddın arzına cesâretyab olacağımı beyâna müsâraatla ma'rûzât-ı nâçizâneme nihâyet verdiğim muhât-ı âlem âli-i devârâneleri buyruldukda ol babda emr-ü ferman hazret-i menlehül'emrindir. 21 Teşrînisâni Sene 315”

EK 2

“Tezyîd-i Vâridat Tenkîs-i Masârifat Hakkında Lâyihadır”

(BOA, Y.EE, 45/41-1)

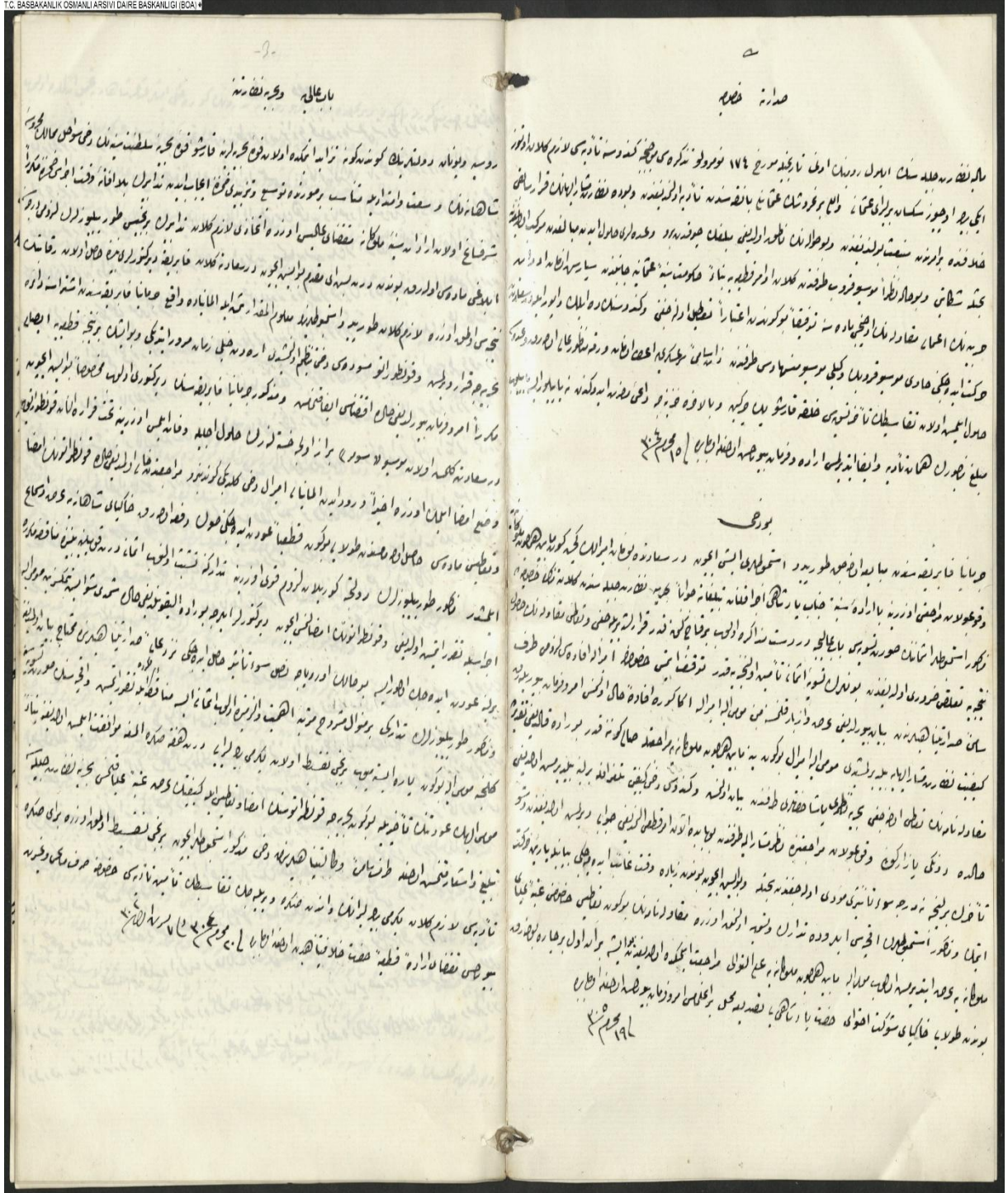

EK 4

Ahmed Zühdü Paşa'nın maliyenin ıslahı hakkında alınacak tedbirlerle ilgili Sadarete ve Nezaretlere yazdığı raporlar

(BOA, Y.PRK.BŞK, 12/14-1)

T.C. BASBAKANLIK OSANLI ARŞİVİ DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA)

Y.PRK.BŞK.00012.00014.001